

ФИТРАТ

ЎЗБЕК КЛАССИК  
МУСИҚАСИ  
ВА УНИНГ ТАРИХИ

## МУҚАДДИМА

Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси сўнгги йилларда ўзбек тилига, адабиётига ва тарихига оид анчагина маълумот тўплаб, яхшигина илмий натижалар чиқаришга муваффақ бўлса-да, ўзбек мусиқамизга тегишли жиддий татаббуъотда<sup>1</sup> бўлина олмади. Бунинг асосий сабаби бизда бу соҳада ишлай олатурган, яъни аслий маънода мусиқа назариясини билатурган ва шарқ мусиқасининг хусусиятларига воқиф мусиқашуносларнинг йўқлиғидир.

Ўзбек мусиқасининг асосларини белгилаш, уни ташкил этган унсурларни аниқлаш, кечирган даврларни, бутун сабаблари билан, очиқ таъйин этиш ва натижада объектив, илмий хулоса чиқариш, ўзимиздан олим — мусиқашунослар етишмагунча мумкин эмас. Шу билан баравар, бизда олим-мусиқашунослар йўқ деб, миллий мусиқа соҳасида илмий ва тарихий татаббуъотга киришмасдан тура олмаймиз, мумкин бўлган даражада бу соҳада ишлаш, тўпланган ва ишланган маълумотларни матбуотга чиқариш лозимдир. Ҳозир тўпланган материалларда илмий усул ёғидан камчиликлар бўлса бўлур, лекин ўз вақтида тўпланган бу материаллар келгусидаги илмий ишлар учун кўп ёрдам берур, биз бунга ишонамиз.

Бу тақдим этилган «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» ўзбекларни ўрганиш қўмитасининг сипоришига кўра ўртоқ Фитрат томонидан тузулгандир. Қўмитамиз бу асарни ўзбек мусиқасининг тарихи сифатида ўқуғувчиларга тақдим эта олмасида, ўзбек мусиқаси тарихининг маълум бир даврини ўрганиш учун қийматли материал деб айта олади.

*Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси.  
сентябрь, 1926 йил.  
Самарқанд*

## ШАРҚ МУСИҚАСИ

Бизда «ғарб мусиқаси»га қарши «шарқ мусиқаси» деган сўз юрадир. Бу кун бу сўздан англашилган маъно турк, араб, форс миллатларининг мусиқаларидир.

Юқоридаги маънода олинган шарқ мусиқаси асос назария эътибори билан бирдир. Ҳаммаси ўн икки мақом асоси узра юрадир. Ҳаммасининг бир кўб истилоҳлари, бир кўб усул доиралари бир хилдир. Шундай бўлса ҳам, услуб ёғидан қараганда турк, араб, форс мусиқалари орасида шунча айирма бордир-ким, бирини тинглаб юрган киши, иккинчисини бошлаб эшитканда, бир нарса англаёлмай қоладир.

Бу услуб айирмаси ёлғиз турк, араб, форс мусиқалари орасида бўлгани каби турклардан усмонли, озарий, ўзбек мусиқалари орасида ҳам бордир.

Ўзбек мусиқаси билан озарий мусиқаси орасида услубча бошқалиқ бўлгани каби, озарий-усмонли мусиқаси орасида ҳам айрилиқ бордир. Бироқ юқорида ёзганим каби бу бошқалиқ буларнинг «шарқ мусиқаси» аталишига, ҳаммасининг бир турли назария ва асослар остига киришларига моний бўлмайдир.

Бизнинг адабиётимиз шарқ ислом адабиётига қандай боғланган, қандай муносабатли эса, мусиқамиз ҳам шарқ-ислом мусиқаси билан шундай боғланган, шундай муносабатдадир.

Бизнинг эски куйларимиз орасида «рок», «қатор-соранг» деган куйлар бор.

«Рок» ҳиндча «мақом» демақдир<sup>2</sup>. «Соранг» эса, ҳинд чолғуларидан биридир. Булар мусиқамизнинг кўб эскидан (ёлғиз араб-эрон эмас), ҳатто ҳинд мусиқасидан

таъсирланганини кўрсатадир. Шунинг учун мақсадга кйришмасдан бурун, шарқ мусиқасининг асосий чизиқларидан ишимизга ярарлиқларини, яъни ўз мусиқамизнинг баъзи ўрунларини англашга ёрдам этарлик жойларини кўрсатиб ўтишни лозим кўраман.

Шарқ мусиқаси ўн икки мақом узра юрадир, деган эдик. «Зубдатул-адвор» эгаси Мароғали Абдулқодир «Шарафиййа» эгаси Урумияли Сафийуддин, «Нафойисул-фунун» соҳиби Муҳаммад ибни Маҳмуд каби бурунги устодлардан бошлаб, ўзбек мусиқий олими Қавкабийга-ча бутун устодлар томонидан кўрсатилган ўн икки мақомнинг исмлари шулардир:

1 — Рост	7 — Буслик
2 — Исфаҳон	8 — Ушшоқ
3 — Ироқ	9 — Ҳусайний
4 — Кучак	10 — Зангула
5 — Бузрук	11 — Наво
6 — Ҳижоз	12 — Роҳавий

Булардан «Кучак»нинг иккинчи исми «Зерафкан»дир. Ҳижознинг иккинчи исми «Нигорий»дир.

## УСУЛ

Мусиқий олимларимизга кўра бир оз ўзаниб<sup>3</sup> сўзаниши<sup>4</sup> ҳис этилган товуш «нағма»дир. «Нағма» бир замон давом этган (яъни ўзанган) товуш бўлғач унинг бош томони, албатта бўладир. Нағма маъносидаги товушни чиқармоқ учун чолғуни чертмак керак. Чолғуни чертганимиздан бошлаб, товуш чиқарадир-да, бир муддат ўзаниб қолғач, «нағма» бўладир. Демак, шул чертишимиз нағманинг бош томони бўладир. Бунга «ниқра» дейиладир. Мана шул ниқралар билан улар орасидаги замонларни (товушнинг ўзаниб турган замонини) белгилаб, бир-бирига боғлаш йўлини кўрсатмак учун мусиқада усул белгилайдирлар. Мусиқий олимларимиз мусиқада усул белгилаш учун шундай ҳаракат қиладирлар: «куй» да бир-бирига бойланиб келган ниқраларнинг (тан) шаклида бўлганини «сабаб-и хафиф», (тана) шаклида бўлганини «сабаб-и сақийл», (танан) шаклида бўлганини «ватад», «тананан) шаклида бўлганини «фосила» деб атайдирлар.

Мана шул (тан, тана, танан, тананан) шаклларида бойланган ниқраларни белгили бир тартибда йиғиб, муסיқий усулларни майдонга чиқарадирлар.

«Танан-тан-танан-тан (фаъулун фаъулун) вазнига «Ҳазаж» дейиладир. «Тан-танан-тан-танан» (фоиълун фоиълун) вазнига «рамал» дейиладир. Мана шундай қилиб, усул доиралари тузадирлар. Усул доиралари баъзиларига кўра ўн беш, баъзиларига кўра ўн етти, баъзиларига кўра йигирма тўрт-йигирма еттидир. Усул доираларидан машҳур ўн иккитасининг отлари мана шулардир: Ҳазаж, рамал, вофир; дуйак, фохтозарб, туркий, мухаммас, сақийл, чанбар, зарб-и қадим, зарбу-л-фатҳ<sup>5</sup>.

Муסיқамизда усул доиралари аруздаги «баҳр»ларга ўхшайдир. Шу усулларга ўлчаб, турли куйлар боғламоқ муסיқий устодларининг, муסיқий олимларининг иши бўлиб қоладир. Кўруладир-ким, муסיқий олимларимиз муסיқада усул белгилаганда шеърда арабнинг «аруз» тартибини қабул қилганлар (сабаб-и хафиф, сабаб-и сақийл, ватад, фосила) каби тақсим ва истилоҳлар арузники бўлганидек, «ҳазаж, рамал» каби истилоҳлар ҳам арузникидир. Мана шуни кўрган бир кўб илмий кишилар шарқ муסיқа билан араб арузи орасида қаттиқ бир бойланиш бордир, деб ишонадирлар. Мен ҳам шунга анча тиришдим. Ойларча, йилларча давом этган ақтаришимдан кўзга кўринарлик бир натижага эришмадим, бу, балким ўзимнинг кучсизлигим, ўзимнинг билимсизлигимдир. Ҳар ҳолда меним бу кунги қаноатим шудир: шарқ муסיқасининг усули тартиб этилганда араб арузига йонашилган ниқраларни бир-бирига бойлаш учун арузнинг «ҳарфларни бир-бирига бойлаш» тартибини «сабаб», «ватад» каби истилоҳлари билан қабул этганлар<sup>6</sup>.

Усул вазнидан икки-учтасига «ҳазаж», «рамал», «вофир» каби аруздаги исмларни ҳам олганлар. Ҳатто мухаммас вазни деб кўрсатганлари (тан-танан-тан-танан-тан-танантан-танан) вазни арузнинг «мутадорик-и солим» аталган (фоълун фоълун фоълун фоъилун) вазнига тўғри келадир. Бироқ «аруз» билан «усул» орасидаги муносабатни бундан илгарига олиб бормоқ, усулнинг ҳар вазнини арузнинг ҳар вазнига баробар келтиришга тиришмоқ мумкин эмасдир. Буни исботи учун юқорида «ҳазаж», «рамал» каби аталган усулларни кўрсата оламиз. Аруздаги «ҳазаж», «рамал» баҳрлари билан бу вазнлар орасида «исмдошлик»дан бошқа бир муносабат йўқдир.

## Пардалар:

«Нағма»нинг нима эканини юқорида ёзган эдик. Шарқ мусиқий олимлари «нағма»ларнинг бир-бирига нисбатларини шул «нағма»ларнинг «махраж»лари орасидаги нисбатларга кўра белгилайдилар, «нағма»ларнинг махражлари инсоннинг бўғозидир. Бироқ бўғоздаги «нағма» махражларини қоғозга чизиб кўрсата олмаганлари учун улар (мусиқий олимларимиз) масалани бўғоздан «тор»га кўчирадирлар. «Нағма» махражларини «тор»да риёзий бир йўлда, жуда ингичка ҳисоб ила белгилаб, ҳар бирини ҳарф билан кўрсатадирлар. Шундай қилиб, белгиланган «махраж»ларни мусиқийнинг «парда»лари деб атайдирлар. Мусиқий олимларимизнинг «пардалар»ни белгиламак йўлида қилган ингичка, риёзий меҳнатларини кўрган киши «шарқ мусиқасининг илмий асослари йўқдир» деган «онгли бошларга» кулбгина қўймоқдан ўзини сақлай олмайди. Пардаларни белгиламак учун энг тўғри, энг очиқ дастур Алишер Навоийнинг базмдоши бўлган Абдурахмон Жомийнинг «Рисола-йи мусиқий»сида бордир. Буни аниқлаб майдонга қўймоқ бизнинг бу кунги мусиқий қурулларимизни тузатишга йарайдир, лозимдир. Чунки бу кун бизнинг танбурларнинг пардаларини белгиламак учун улардан бошқа бир восита йўқдир.

Жомийнинг «Рисола-йи мусиқий»сида кўрсатилган ҳалиги асослар майдонга қўйилганда, чолғу устодларимизга «парда» боғлаш учун тўғри бир асос бўлар эди. Лекин бахтга қарши бу тўғрида муҳим бир иш кўра олмайман. Жомий «Рисола-йи мусиқа»сининг менинг қўлимда бўлган нусхаси янглиш! Пардаларнинг ҳарфлари ёзилганда иш жуда чатоқлашиб кетган. Ҳарфларнинг ўрунлари алмаштирилган. Мана шу ишламакдан, албатта, муҳим бир натижа чиқмайди.

Бу рисоланинг иккинчи нусхасини ахтардим, тополмадим<sup>7</sup>. Иккинчи нусхасини топиб, бир-бирига солиштириб янглишларини тузатганда бу иш ярим йўлда қоладир.

Шундай бўлса ҳам, пардаларни белгилаш учун Жомий рисоласидан кичкинагина бир намуна кўрсатишни лозим деб биламан:

Чолғунинг тори ўрнига узун бир чизиқ оламиз. Бунинг юқори учида (а) ҳарфи, тубан учида (м) ҳарфини ёзамиз. Бошлаб шу (а — м) чизигини иккига бўлуб, худ-

ди ўртасига бир нуқта қўямиз. Бу нуқта ёнига (ҳ) ҳарфини ёзамиз: (шакл: 1)

(м) \_\_\_\_\_ (а)  
(ҳ)

(ШАКЛ 1)

Мана шу чизиқнинг юқори ярми, яъни (ҳ — а) қисмидан ўн етти нағма чиқади. Бу ўн етти нағманинг ҳаммаси «бам»дир. Бундан бир пардани ихтиёр қилмайдирлар; ўн олти парда қоладир. Чизиқнинг тубан қисмидан, яъни (ҳ — м) қисмидан эса юқоридаги ўн етти нағманинг «зер»лари чиқади\*.

Эмди чизиқнинг (ҳ — а) қисмидаги «бам» нағмаларнинг пардаларини шундай белгилаймиз: (а — м) чизигини учка бўлуб, биринчи бўлим нуқтасига (й) ҳарфи қўямиз. Яна шул (а — м) чизигини тўртга бўлуб биринчи бўлим нуқтасига (h) қўямиз. Яна (а — м) чизигини тўққузга бўлуб, биринчи бўлим нуқтасига (ҳ) ҳарфини қўямиз. Ундан кейин чизиқнинг (ҳ) қисмини тўртга бўлуб, биринчи бўлим нуқтасига (й) ҳарфини қўямиз. (шакл: 2)

(м) — (h) — (й) — (м) — (ҳ) — (а)

(ШАКЛ 2)

Қўлимда бўлган нусхадаги ҳарфларнинг бундан кейин чатоғланиб кетиши бу масалада ортиқча туришимга тўсуқлик қилади<sup>8</sup>. Ҳар ҳолда шу кичкина намунанинг ўзи ҳам шарқ мусиқасидаги парда қисмларининг ингичка, риёзий бир асосга қўйулганини кўрсатади.

Милодий ўн бешинчи асрда етишган усмонли мусиқийшуноси Қонтемир ўғлининг кўрсатканига кўра «нағма» махражлари бўлган пардаларнинг сони ўттиз учдир. Булардан ўн олтинини «тамом» пардалар, ўн еттинини «нотамом» пардалар деб атайди. «Нотамом» пардалар «тамом» пардаларнинг орасида кўрсатилади.

\* «Бам», «зер» бизнинг мусиқий истилоҳларимиздандир. Товушнинг пастига «бам», юқорисига «зер» дейилади.



## ЎЗБЕК МУСИҚАСИ

Бизнинг адабиётимизда бўлгани каби мусиқамизда ҳам икки оқим бордир. Адабиётимизда аруз вазнида шеър ёзмоқ билан арузсиз, яъни ўзимизнинг бармоқ вазнида шеър ёзмоқ йўли бор. Аруз вазни мияларини эрон-араб таъсири остида яшатқан мадраса саройи шоирларимиз орасида ишлатилса, бармоқ вазни эл шоирлари орасида ишлатилгандир.

Мусиқа ҳам худди шунга ўхшаб юрадир. Мусиқамизда усул вазнида боғланган куйлар бўлгани каби, усулсиз боғланган куйлар ҳам бор. Усул вазнидаги куйлар мусиқий назариётига олим бўлган мадраса саройи теварагида етишган чолғучиларимиз томонидан боғланган.

Усулсиз куйлар эл томонидан, эл чолғучилари, эл ашулалари томонидан йаратилгандир. Шунинг ҳам ботгина айтиб қўяйин-ким, эл куйлари, эл ашулаларини усулсиз деганим билан уларнинг ҳар турли усул оҳангидан маҳрум, йўлсиз, бўш нарсалар экани англашилмасин. Уларнинг усулсизлиги, бармоқ вазнидаги шеърларнинг «арузсизлиги» каbidир. Йўқса, эл куйларимизда, эл ашулаларимизда ўтли, алангали бир оҳанг бор. Улардаги оҳанг «тан-танан» ёхуд «бум-бак» усулларидан эмас, эл юрагидан, эл туйғуларидан қайнаб, тошиб чиқадир. Эсизлар-ким, эл ашулаларимиз, эл куйларимиздаги бу «оҳанг» бизнинг томонимиздан текширилмаган. Ҳатто халқ шеърларидаги бармоқ вазнининг турли шакллари билан белгилаш йўлида кўрулган аҳамиятсиз бир хизмат ҳам, эл куйларимизнинг оҳанги йўлида кўрилмаган.

Бу хизматни мен ҳам ваъда қила олмайман. Чунки бу тўғрида қўлимда бир восита йўқ, ўзим чолғучи, мусиқийшунос ҳам эмасман. Мени мусиқий билан муносабатим шудир: ўзимизнинг мусиқамизни севаман, кўбда тинглайман, мусиқамизда бўлган шу муҳаббатимнинг буйруғи билан бу тўғрида ёзилган эски-янги асарларни ахтариб, топиб текшираман. Бундан ортиқ бир нарсам йўқ. Шу қадаргина бир ҳозирлиқ билан эл куйларимизнинг оҳангини текшириш йўлида, албатта, иш кўра олмайман. Буни мендан кутиш ҳам бўлмайди. Эмди келайлик усулли, классик мусиқамизга, бизнинг классик мусиқамиз «шашмақом» исми билан юргузилган олти қатор куйлардан иборатдир:

1 — Бузрук	4 — Дугоҳ
2 — Рост	5 — Сегоҳ
3 — Наво	6 <sup>1</sup> — Ироқ

Бу олти мақомдан ҳар бири уч бутоққа бўлинадир, биринчи бутоқ ёлғизгина чолғу билан юрадир. Бунга мушкилот дерлар. Иккинчи бутоқ чолғу ҳам қўшуқ билан борадир. Бунга наср дерлар. Учунчи бутоқ эса чолғу, қўшуқ, ўйун (танс) ёхуд чолғу ҳам ўйун билан юрадур, бунга «уфар» дерлар. Ҳар мақомнинг мана шул уч бутоғидан ҳар бири биргина куй эмас, бир «қатор куй»-дир. Масалан, «бузрук» мақомининг «мушкилот» бутоғида етти куй бордир\*. Бузрукнинг наср бутоғида тўрт куй, ўн тарона, бир сипориш бор (тарона билан сипоришнинг нима экани тўғрисида сўнгра сўз булғусидир).

\* Хоразмда ёзилган «Хоразм мусиқий тарихчаси»га кўра, ундаги мусиқийшунослар ўз томонларидан боғланган турли, турли нағмаларни ярим мақом ҳисоб қилиб, шаш мақомга тушканлар-да, ҳаммасини олти ярим мақом санаганлар. Сўнгра улар Хоразм мусиқийшуносларидан Муҳаммад Расул мирзобошининг ижтиҳоди билан мазкур ярим мақомга яна бир неча куй қўшиб тўлдирганлар-да, ҳаммаси етти мақом бўлган (18—19 бетлар).

«Хоразм мусиқий тарихчаси»нинг кўрсатишига кўра, бу еттинчи мақом «панжгоҳ» мақомидир. Меним фикримча, панжгоҳни ярим ёхуд бир ярим мақом санаб, мақомни еттига чиқариш ўрунсиздир, чунки: а) «Хоразм мусиқий тарихчаси»нинг 27-бетида панжгоҳ мақомидан деб кўрсатилган куйларнинг ҳаммаси мушкилотдир. Наср қисми йўқдир. Ҳолбуки, бунинг бешинчи бир мақом бўлиши учун наср ҳам тароналар лозимдир; б) Панжгоҳ мақомидан деб кўрсатилган мазкур саккиз куйнинг ҳаммаси Хевада йасалмаган. «Муҳаммас-и ушшоқ»; «Сақийл-и вазмин» эскидан бордир, «рост» мақомининг куйларидан саналадир, ҳам шул рост пардасидан чалинадир, айниқса «Муҳаммас-и ушшоқ»нинг «рост» мақомидан бўлишида шубҳа йўқдир, чунки ушшоқнинг насри «рост» куйларидан биридир, ҳам шул пардадан чалинадир. (Негаким «баёт» насри наво мақомидан, «Муҳаммас» ҳам шундан, «насуллоҳий» бузрук мақомидан, унинг муҳаммаси ҳам шундандир); в) умумшарқ мусиқасида ҳам «панжгоҳ» отли айрича бир мақом йўқдир.

«Панжгоҳ» отли бир куй бордир-ким, «рост» мақомидан саналадир. Мана шу мулоҳазаларга таяниб, биз «Хева мусиқий тарихчаси»нинг «етти мақом» деган фикрini қабул қила олмадик. Сўнгра биз мақомнинг ёлғиз чолғу билан юрган қисмига «мушкилот», чолғу ҳам қўшуқ билан юрганига «наср» дедик. «Хоразм мусиқий тарихчаси» эса бунинг тескарисини кўрсатадир. Бунга кўра мақомнинг ёлғиз чолғу билан юргани мансур, чолғу ҳам қўшиқ билан юргани манзумдир. Бу айирма мени бир оз шоширди. Ҳатто «тарихча»даги тақсимни қабул этмак фикрига тушкан вақтларим ҳам бўлди. Лекин «тарихча»нинг 20—26 бетларида ҳар мақомнинг қўшуқли (айтимли) шуъбаларини ёзганда «наср-и баёт», «наср-и ажам», «наср-и чоргоҳ» каби куй исмларини кўргач, мақомнинг қўшуқли қисмига «наср» дейишнинг тўғрилигига ишондим. Шу йўлда тақсим этдим.

Бизда «шашмақом»дан биртаси чалинмоқчи бўлганда мажлиснинг тубандаги йўсунда бориши лозим кўрилгандир: икки танбур, бир дутор, ёхуд икки танбур билан бир қўбуз (қўбуз бўлмаганда учинчи танбур камонча билан чалинадир), икки ё уч ҳофиз ўтурадирлар, чолғулар ишга киришадирлар. Бир киши «чирманда» (доирадаф) билан усул сақлайдир. Чолғучилар чирманданинг кўрсатгани усулга эргашадирлар-да, исталган мақомнинг мушкilot бутоғини чала бошлайдирлар. Мушкilot битгач, тўхтамасдан, наср бутоғига ўтуладир.

Наср бутоғига ўтгач, шунда ҳозир бўлган икки ёхуд уч ҳофиз чирмандаларини олиб, барабар усул сақлайдирлар. Усул сақлаганда чирманда товушининг чолғу товушидан паст бориши, ҳар ҳолда чолғу товушини босмаслиғи шартдир. Ҳофизларнинг бири бошлаб наср бутоғининг биринчи куйини ўқуйдир. Биринчи куй битгач, иккинчи куйга ўтмоқ учун орада «тарона» аталган<sup>9</sup> бешта кичгина-кичгина куйчалар бор. Булар нағмани биринчи куйнинг парда ва усулидан иккинчи куйнинг парда ва усулига ўтказишга хизмат қиладирлар. Ҳофиз биринчи куйни битиргач, тароналарни бутун ҳофизлар қўшулушуб айтадирлар. Биринчи куйнинг тароналари битгач, иккинчи куйни бошлайдир. Ёлғиз ўзи ўқуйдир. Бунинг тароналарига келгач, яна ҳофизлар қўшулушуб айтадирлар. Мана шундай қилиб, «наср» бутоғини ҳам битирадирлар-да, сўнгра ўйун (танс) куйлари (уфарлар) бошланадир. Ўйунни ёлғиз чолғу билан-да, чолғу, қўшуқ билан-да давом эттириш мумкин дир. Шуниси бор-ким, уфарда қўшуқ бўлганда ҳам усулни икки-уч чирманда барабар сақлайдир.

## УСУЛ

Юқорида умумшарқ мусиқасида усул рукнларининг (тан-тана-тананан) эканини кўрсатган эдик. Ўзбек хонларидан Субхонқули, Абдуллохон, Убайдуллохон замонларида ёзилган мусиқий китоблардан бошқа Навоий замонида ёзилган Жомий «Рисола-й мусиқа»сиғача, ҳам ундан бурун ёзилган мусиқий китобларнинг ҳаммасида усул рукнлари деб (тан-тана-танан) ниқралар кўрсатиладир, ҳамда ҳақиқатдан, усул шудир. Бироқ бу кун бизнинг мусиқамизда усул рукнлари (тантана-тананан) эмас (бак-бака-бака-бум) дир.

«Хоразм мусиқий тарихчаси» эса бунинг ўрнида (тақ-тақа-тақтақуб) ниқраларини кўрсатадир. Бу айрилиқ мана шундай бўлуб, майдонға чиққан:

Усулнинг (тан-тана-танана) рукнлари, торли чолғуларни чертишдан чиққан «нағма»ларнинг нусхаси (копия)дир. Жуда уста ҳофизлар (ашулачилар) чолғусиз ўқуғанда усулни чирманда (доира) билан сақлағанлар. Шунда усулнинг бутун ниқраларини эмас, ҳар «зарбнинг бошидағи «т» ҳарфини ё охиридағи «н» ҳарфини кўрсатиб доирани чертганлар.

Торли чолғунинг қаттиқ товушиға тўғри келганда доирани қаттиқ чертиб, «бак» чиқарған, юмшоқ товушиға тўғри келганда доирани юмшоқ уруб, «бум» чиқарған, икки «бак» бир-бирига яқин келганда «бақа» деганлар; икки «бак» бир-биридан узоқ, бироқ айрилмаған бўлганда «бакка» деганлар. Мана шундай қилиб, бор этилган (бак-бакка-бум) рукнлари майдонға келган усулнинг бир ўрнида бир чертиш замони қадар тўхтамоқ лозим эса, уруш белгиси (ж) қўйғанлар. Буни «ист» деб ўқуғанлар, (бака бум<sup>ж</sup> бум) шаклида ёзилған бир усулни (бака бум ист бака бум) деб ўқуйлар.

Баъзи эски мусиқий китобларда кўрганимиз «зарб-и асл» (туб чертиш) атамаси шул чирманда усулидан бошқа нарса бўлмаса керакдир. Демак, бизнинг букунги «бум бак» усулимиз ҳақиқий усул бўлған «тан-танана»нинг қисқартирилиб, доира билан кўрсатилганидир.

Ўзининг ҳақиқий усулдан қулайлиғи, ҳам ҳофизлар (ашулачилар) имизнинг кўбрак чолғусиз ўқушға мажбур бўлғанлари каби сабаблар билан бора-бора «бум-бак» усули умумийлашған, ҳақиқий усул бўлған (тан-танана) бутунлай унутилиб қолған. Ундан кейин торли чолғулар ҳам шунга эргаштирилған; куйларнинг нағмалари ҳам шунга кўра тартиб этилған. Куйлар шунга кўра боғланған бу кун шашмақомнинг мушкилотларидан ё насрларидан бир куйни танбур билан чалганимизда нағмалар ҳақиқий усул бўлған (тан-тананан) вазнида эмас, унинг қисқартирилғани бўлған (бум бак) вазнида эшитиладир.

Ўзбек мусиқасида бўлған «бум бак» (ёхуд Хевада бўлғани каби «губ тақ») усулининг қайдан келиб чиққанини шу йўлда изоқ қилғандан сўнг, эмди бу усулнинг бизда бўлған турларини кўрсатайлик. Бизда йигирма тўрт турли усул бор:

1 — сарахбор усули: бум бак бум бакдир. Сарахбор усули бутун усулларнинг онаси, аслидир. Эски асарлар-

да «зарбу-л-қадим» аталған «тан тан» усули шул сарахбор усулининг худди ўзидир. Бундаги «бум бак»нинг давом замони эсон-омон бир кишининг юрак тегиши (инсондаги набз ҳаракати) қадардир\*.

- 2 — тасниф усули: бакка бум бум бак<sup>ж</sup> бум<sup>ж</sup>
  - 3 — гардун усули: бака бакка бака бум бак<sup>ж</sup> бум
  - 4 — мухаммас усули: бакка бакка бум бака бакка бум<sup>ж</sup> бак<sup>ж</sup> бум бак бум бум бак<sup>ж</sup> бака бака бум<sup>ж</sup> бак<sup>ж</sup> бака бака бум бум бак<sup>ж</sup> бум<sup>ж</sup>
  - 5 — сақийл усули: бум<sup>ж</sup> бака бака бум<sup>ж</sup> бака бака бакка бум<sup>ж</sup> бака бака бум<sup>ж</sup> бак<sup>ж</sup> бак<sup>ж</sup> бум<sup>ж</sup> бум<sup>ж</sup> бак<sup>ж</sup> бум<sup>ж</sup> бак<sup>ж</sup> бак<sup>ж</sup> бакка бакка бака бум бак<sup>ж</sup> бум бак бака бум бак<sup>ж</sup> бум<sup>ж</sup>
  - 6 — самоъий усули: бака бака бум<sup>ж</sup> бум бум бак<sup>ж</sup> бум бум бак<sup>ж</sup> бака бака бум<sup>ж</sup>
  - 7 — чанбар: бум бака бакка бакка бум бум бак<sup>ж</sup>
  - 8 — талқин усули: бум бак бум бакка
  - 9 — наср усули: бака бак бака бум бак
  - 10 — суворий усули: бака бака бакка бум бум<sup>ж</sup> бак<sup>ж</sup> бака бака бум<sup>ж</sup>
  - 11 — чапандоз усули: бак бум<sup>ж</sup> бум бак бум<sup>ж</sup>
  - 12 — савт усули: бум бак бум бак<sup>ж</sup>
  - 13 — қошғарча усули: бака бака бум бум
  - 14 — соқийнома усули: бум бум бак<sup>ж</sup>
  - 15 — уфар: бум бум бак бум бак
  - 16 — мустазод усули: бум бак бум бак<sup>ж</sup>
  - 17\*\* — бака бака бум бак бум
  - 18 — бака бака бум бум<sup>ж</sup>
  - 19 — бака бака бум бум бак бака бум
  - 20 — бум бак бака бум бак<sup>ж</sup>
  - 21 — бакка бум бум бак<sup>ж</sup> бум<sup>ж</sup>
  - 22 — бакка бум бум бак<sup>ж</sup>
  - 23 — бакка бум бак<sup>ж</sup>  
бакка бакка бум бакка бакка бак<sup>ж</sup> бум бак бум бум бак<sup>ж</sup> бака бака бум
- мухаммас ж бак<sup>ж</sup> бака бака бум бум бак<sup>ж</sup> бум<sup>ж</sup>

\* «Хоразм мусиқий тарихчаси»нинг 28-нчи бетиде «мақом-и рост усули» деб кўрсатилган «губ тақ» шул сарахбор усулидир. Елғиз рост мақомининг эмас, ҳар мақомнинг биринчи куйи сарахбордир. «Губ тақ» орасида кўрсатилган «ист» белгиси янглишдир. Сарахбор усули «ист»сиз бум бакдир. Ораға «ист» қўюлганда, куй жуда бўшашиб, оғирлашиб борадир.

\*\* Ун олтинчи рақамдан сўнгра исмлари топилмади.

зарафшон — бакка бакка бум<sup>ж</sup> бакка  
бум<sup>ж</sup> бакка бакка бум<sup>ж</sup>  
бакка бум<sup>ж</sup> бак<sup>ж</sup> бум<sup>ж</sup>  
нимсақийл — бакка бакка бум<sup>ж</sup> бум  
бак<sup>ж</sup> бум бак<sup>ж</sup> бак<sup>ж</sup> бум  
бум бак<sup>ж</sup> бум<sup>ж</sup>

Баъзан шу усуллардан бирортасининг бир-икки ҳарфини тушуруб, оқсатиб чаладирлар. Бунга «лангусул» дерлар: аслда «бум бак бум бакка» бўлган талқин усулини оқсатиб «бум бакум бакка» шаклида чалганлари каби.

Бу кунги мусиқамизда бўлган усулларни кўруб чиққандан сўнг, шул усулларда боғланган «шашмақом» куйларини кўрайлик:

I — Бузрук мақоми

I — Мушкилот бутоғи

1 — тасниф

2 — таржиъ

(иккаласи ҳам тасниф усулидадир)

3 — гардун (гардун усулидадир)

4 — мухаммас (мухаммас усулида)

5 — мухаммас-и насруллоҳий (мухаммас усулида)

6 — сақийл-и ислимий (сақийл усулида)

7 — сақийл-и султон (сақийл усулида)

Бузрук мушкилотида яна икки «пешрав», бир «мухаммас-и феруз», бир «сақийл-и ниёзжон», бир «сеусул» бордиким, «Хоразм мусиқий тарихчаси»да кўрсатилгандир. Булар Хоразмдан бошқа бир жойда билинмагани учун Бухорода олинган «шашмақом» нотасиға кирмай қолган.

II — Наср бутоғи

1 — сарахбор (сарахбор усулида)

2 — биринчи тарона (18-рақамдаги усулда)

3 — иккинчи тарона (19-рақамдаги усулда)

4 — учинчи тарона (яна 18-рақамдаги усулда)

5 — тўртинчи тарона (20-рақамдаги усулда)

6 — бешинчи тарона (талқин усулида)

7 — талқин-и уззол (талқин усулида)

8 — биринчи тарона

19-рақамдаги усулда бошланиб,  
бора-бора наср усулиға кирадир

9 — насруллоҳий (наср усулида)

- 10 — биринчи тарона (саворий усулида)
- 11 — иккинчи тарона (чапандоз усулида)
- 12 — учинчи тарона (20-рақамдаги усулда)
- 13 — тўртинчи тарона (наср усулида)
- 14 — наср-и уззол (наср усулида)
- 15 — сипориш

(топшириш демакдир, мақом қайси пардадан бошланган эса, нағмани яна шу пардага элтиб топширмоқ учун чалинадур. Бу, сарахборнинг кичкина бир кесагидан бошқа бир нарса эмасдир. Усули сарахбор усулидадир).

### III — Уфар (ўйун) буюғи

Уфар учун белгили сон йўқдир. Устод мусиқийшунослар бир мақомнинг мушкilot ҳам насрида бўлган куйларнинг ҳаммасини уфар усулида чаладирлар, Шунинг учун мажлисининг истагига қараб, ўйун мажлисини давом этдира биладирлар.

## 2 — Рост мақоми

### I. Мушкilot буюғи

- 1 — тасниф (бунинг усули «бакка бум»дир)
- 2 — гардун (гардун усулида)
- 3 — мухаммас (мухаммас усулида)
- 4 — мухаммас-и ушшоқ
- 5 — мухаммас-и панжгоҳ  
(мухаммас усулида)
- 6 — сақийл-и вазмин
- 7 — сақийл-и раг-раг  
(сақийл усулида)

«Хоразм тарихчаси»да бу мақомнинг мушкilotидан саналган бир мураббаъ, бир мухаммас-и феруз, бир мусаддас, бир мусаббаъ бор. Булар Хоразмдан бошқа жойда билинмагандир. Шунинг учун «шашмақом» нота-сида йўқдир.

### II — Наср буюғи

- 1 — сарахбор (сарахбор усулида)
- 2 — биринчи тарона (мухаммас усулида)
- 3 — иккинчи тарона (саворий усулида)
- 4 — учинчи тарона (чапандоз усулида)

- 5 — тўртинчи тарона (19-рақамли усулида)
- 6 — талқин-и ушшоқ (талқин усулида)
- 7 — бир тарона (наср усулида)
- 8 — наср-и ушшоқ (наср усулида)
- 9 — бир тарона (19-рақамдаги усулда)
- 10 — наср-и сабо (наср усулида)
- 11 — талқинча (талқин усулида «ист»сиз айланадир).
- 12 — сипориш («Бузрук» мақомида бу тўғрида ёздиқ)

Бундан сўнг уфар (ўйун) буюғи бошланадир. Уфар тўғрисида ҳам бузрук мақомининг охирида сўзлаган эдик.

### 3 — Наво мақоми

#### I — Мушкилот

- 1 — тасниф
- 2 — таржиъ (тасниф усулида)
- 3 — гардун (гардун усулида)
- 4 — нағма-йи ораз (тасниф усулида)
- 5 — мухаммас-и наво
- 6 — мухаммас-и баёт (мухаммас усулида)
- 7 — мухаммас-и Хусайний
- 8 — сақийл (сақийл усулида)

«Хоразм мусиқий тарихчаси»да навонинг мушкилотидан саналган «пешрав-и занжир» билан «сақийл-и ферузшоҳий», «нимсақийл» деган куйлар бордир.

#### II — наср

- 1 — сарахбор (ўз усулида)
- 2 — биринчи тарона (наср усулида)
- 3 — иккинчи тарона (саворий усулида)
- 4 — учинчи тарона (талқин усулида)
- 5 — талқин-и баёт (талқин усулида)
- 6 — бир тарона (талқин усулидан бошланиб, наср усулида битадир)
- 7 — наср-и баёт (наср усулида)
- 8 — биринчи тарона (19-рақамли усулда)
- 9 — иккинчи тарона (яна 19-рақамли усулда бўлуб, энг охирида наср усулига кирадир)



- 10 — наср-и ораз (наср усулида)
  - 11 — биринчи тарона (19-рақамли усулда)
  - 12 — иккинчи тарона (20-рақамли усулда)
  - 13 — учинчи тарона (талқин усулида бошланиб,  
охирида наср усулига кирадир)
  - 14 — наср-и Ҳусайний (наср усулида)
  - 15 — сипориш (сарахбор усулига қайтадир)
- Ундан кейин уфар (ўйун) буюғи бошланадир.

#### 4 — Дугоҳ

##### 1 — Мушкилот

- 1 — тасниф. Бунинг усулида умумий тасниф усулидан «бум\*» йўқдур: бакка бум бум бак\*
  - 2 — пешрав\* (тасниф усулида)
  - 3 — таржиъ (яна тасниф усулида)
  - 4 — гардун (гардун усулида)
  - 5 — самоъий (самоъий усулида)
  - 6 — мухаммас-и дугоҳ
  - 7 — мухаммас-и чоргоҳ
  - 8 — мухаммас-и Ҳожи Хўжа
  - 9 — мухаммас-и чорсархона
- } (мухаммас усулида)
- 10 — сақийл-и ошиқулло (сақийл усулида)

«Тарихча»да булардан бошқа яна икки «пешрав», бир «зарбу-л-фатҳ», «сақийл-и ферузшоҳий» яна бир «мухаммас-и дугоҳ», «фохтозарб» деган куйлар бор.

#### II — Наср буюғи

- 1 — сарахбор (сарахбор усулида)
- 2 — биринчи тарона (саворий усулида)
- 3 — иккинчи тарона
- 4 — учинчи тарона (18-рақамли усулда)
- 5 — тўртинчи тарона
- 6 — бешинчи тарона
- 7 — олтинчи тарона (19-рақамли усулда)
- 8 — еттинчи тарона
- 9 — саккизинчи тарона (талқин усулида)
- 10 — талқин-и чоргоҳ (талқин усулида)

\* Бу иккинчи таснифдан бошқа нарса эмасдир. Шашмақом нотасида бунинг гардундан сўнгра ёзиш тўғри бўлмаган.

- 11 — бир тарона (наср усулида)  
 12 — наср-и чоргоҳ (наср усулида)  
 13 — биринчи тарона (саворий усулида)  
 14 — иккинчи тарона (19-рақамли усулда)  
 15 — учинчи тарона (чапандоз усулида)  
 16 — тўртинчи тарона (чапандоз усулида «ист»-  
 сиз чалинадир-да, охири-  
 да наср усулига айланти-  
 риб, «ораз»га ўтиладир)
- 17 — ораз (наср усулида)  
 18 — биринчи тарона (19-рақамли усулда)  
 19 — иккинчи тарона (21-рақамли усулда)  
 20 — учинчи тарона (талқин усулида)  
 21 — тўртинчи тарона (19-рақамли усулда бошла-  
 ниб, охирида наср усулига  
 кирадир)
- 22 — наср-и Ҳусайний (наср усулида)  
 23 — биринчи тарона (саворий усулида)  
 24 — иккинчи тарона (19-рақамли усулда)  
 25 — сипориш (сарахбор усулида)
- Ундан кейин уфар (ўйун) қисми бошланадир.

## 5 — Сегоҳ мақоми

### 1 — Мушкилот

- 1 — тасниф  
 2 — таржиъ (тасниф усулида)\*  
 3 — хафиф  
 4 — гардун (гардун усулида)  
 5 — мухаммас-и сегоҳ  
 6 — мухаммас-и ажам  
 (мухаммас усулида)  
 7 — мухаммас-и Мирзаҳаким (мухаммас усулида)  
 8 — сақийл-и бастанигор (сақийл усулида)

«Тарихча»да булардан бошқа бир «сақийл-и феруз-  
 шоҳий», «сеусул», «чорусул» деган куйлар бор.

\* Бухорода «хафиф» ҳам тасниф усулида чалинадир. «Хоразм тарихчаси»да хафиф усули мана бундайдир: бака бака бум бум<sup>ж</sup> бака бака бум бум бак. Умумшарқ мусиқий-  
 сида хафиф исмли айрича бир усул борлигини назарда тутсак, «тарихча»да ёзилганнинг тўғрилиги лозим келадир.

## II — Наср буюғи

- 1 — сарахбор (сарахбор усулида)  
 2 — биринчи тарона (20-рақамли усулда)  
 3 — иккинчи тарона } (18-рақамли усулда)  
 4 — учинчи тарона }  
 5 — тўртинчи тарона (суворий усулида)  
 6 — бешинчи тарона (19-рақамли усулда)  
 7 — олтинчи тарона «—————»  
 8 — талқин-и сеғоҳ (талқин усулида)  
 9 — бир тарона (наср усулида)  
 10 — наср-и сеғоҳ } (наср усулида)  
 11 — наср-и хоро }  
 12 — биринчи тарона (суворий усулида)  
 13 — иккинчи тарона (талқин усулида)  
 14 — учинчи тарона (20-рақамли усулда)  
 15 — тўртинчи тарона  
 (яна шул 20-рақамли  
 усулда чалиниб, охирида  
 наср усулига айлантими-  
 ладир)  
 16 — наср-и ажам (наср усулида)  
 17 — биринчи тарона (чапандоз усулида)  
 18 — иккинчи тарона  
 { (чапандоз усулида бош-  
 ланиб, охирида озгина ўз-  
 гариш билан сарахбор  
 усулига ўтадир-да, сипо-  
 риш чалинадир).  
 19 — сипориш (сарахбор усулида)  
 Бундан кейин уфар (ўйун) қисми бошланадир.

## 6 — Ироқ мақоми

### 1 — Мушкилот

- 1 — тасниф } (тасниф усулида)  
 2 — таржиъ }  
 3 — чанбар } (чанбар усулида)  
 4 — фарфар }  
 5 — мухаммас-и ироқ (мухаммас усулида)  
 6 — сақийл-и ироқ } (сақийл усулида)  
 7 — сақийл-и ферузшоҳий }  
 8 — сақийл-и калон }

«Тарихча»да икки «мухаммас-и ферузшоҳий», икки «сеусул», бир «нақш-и ироқ» деган куйлар кўрсатилади.

## II — Наср бутоғи

- |                      |                       |
|----------------------|-----------------------|
| 1 — сарахбор-и ироқ  | (сарахбор усулида)    |
| 2 — биринчи тарона   | } (суворий усулида)   |
| 3 — иккинчи тарона   |                       |
| 4 — учинчи тарона    | (18-рақамли усулда)   |
| 5 — тўртинчи тарона  | } (19-рақамли усулда) |
| 6 — бешинчи тарона   |                       |
| 7 — олтинчи тарона   |                       |
| 8 — наср-и муҳаййар  | (наср усулида)        |
| 9 — биринчи тарона   | (19-рақамли усулда)   |
| 10 — иккинчи тарона  | (саворий усулида)     |
| 11 — учинчи тарона   | } (19-рақамли усулда) |
| 12 — тўртинчи тарона |                       |
| 13 — сипориш         | (сарахбор усулида)    |

Мундан кейин уфар (ўйун) қисми бошланадир.

Тарона:

Юқорида ҳар бир мақомнинг наср бутоғида бир кўб «тарона»ларга учрадиқ, булар нимадир? Ҳар бир мақомда асосий куй сарахбор, талқин ҳам насрдир.

Масалан, рост мақомининг наср бутоғида асос куйлар 1) сарахбор, 2) талқин-и ушшоқ, 3) наср-и ушшоқ, 4) наср-и сабо, 5) талқинча куйларидан иборатдир. Булардан ҳар бирини бир ҳофиз ўқуйдир. Булар орасидаги тароналар асосий куйлар саналмайди. Тарона мажлисдаги бутун ҳофизларнинг қўшилиши билан ўқулади.

Бир асос куйни битириб, иккинчи асос куйнинг парда ҳам усулига ўтушда бир бошқалиқ дарров сезиладир. Биринчи куйнинг парда ҳам усулидан иккинчи куйнинг парда ҳам усулига (ҳеч бир бошқалиқ сездирмасдан) ўтмак учун, ҳам асос куйни ўқуғандаги «бир турли»ликдан тингловчиларни қутқармоқ учун асос куйлар орасига кичкина парчалар қўйганлар-да, уларни тарона атаганлар.

**Сипориш:** Ҳар мақомнинг охирида бир «сипориш» бор. Ҳар мақомнинг «сарахбори» қайси пардадан бошланса, шул мақомнинг ўз пардаси шудир. Мақом бутун ижро этилгандан (чалингандан) сўнг яна шу сарахборга қайтариладир, сарахборнинг кичкинагина бир парчаси чалиниб, куй шул мақомнинг ўз пардасига топширилади. Мана шу «сипориш» демакдир.

Шашмақомнинг айрича шуъбачалари бор. Бу шуъба-ча мақомлар билан бирига эмас, айрича ижро этиладир (чалинадир), бироқ булардан ҳар бири бир мақомнинг пардасидан бошланиб, шунга ўхшаб юргани учун, шул мақомнинг шуъбачаси саналадир. Шу шуъбачаларнинг ҳаммаси ашулалидир.

### Бузрук мақомининг шуъбачалари

I	савт-и сарвиноз	(савт усулида)
	талқин	(талқин усулида)
	қошғарча	(қошғарча усулида)
	соқийнома	(ўз усулида)
II	уфар	(ўз усулида)
	мўғулча	(савт усулида)
	талқин	(ўз усулида)
III	уфар	(ўз усулида)
	дутор ироқи	(бакка бум бум бак* бум)
	талқин	
	тушурма	
IV	талқин	
	уфар	(уфар усулида)
	бебокча	(уфар усулида)
	сийнахарош	(сарахбор усулида)
V	талқин	(ўз усулида)
	кошғарча	(ўз усулида)
	уфар	(ўз усулида)
V	рок	(талқин усулида)
	рок тушурмаси*	(бум бака бум бака бум бак)

### Рост мақомининг шуъбачалари

I —	савт-и ушшоқ	} усуллари юқоридаги кабидир, бундан кейин усулларни кўрсатмаймиз. Ўзидан англашиладир.
	талқин	
	кошғарча	
	соқийнома	
	уфар	

\* «Рок» сўзи Ҳиндистондан келгандир, ҳинд мусиқий атамаларидандир. Фарғона хони Амир Умархоннинг шу шеърида:

Амир ашъорини ҳар хушнаво мутриб-ки, ёд этди,

Қамоли шавқидин савтини ранг-и «рок»а дўндирди

деб, рок қуйидан хабар берилган «Рок» куйининг жуда ҳам янги нарса бўлмагани шундан англашиладир. Бироқ «рок» тушурмаси янгидир, милодий (1900)ларда Бухорода вафот эткан Шохимардонқули отли бир мусиқийшуноснинг асаридир.

II — савт-и сабо  
талқин  
қошғарча  
соқийнома  
уфар

### «Наво» мақомининг шуъбачалари

I — савт-и наво  
(Савт-и калон ҳам дейиладир).

талқин  
қошғарча  
соқийнома  
уфар

II — наво мўғулчаси

талқин  
уфар

III — Қариймқулбек мўғулчаси

талқин  
нимчўпоний (талқин усулида)  
талқин  
уфар

IV — наво мустазоди (мустазод усули «бум бак бум бакж»дир)

талқин  
уфар

### Дугоҳ мақомининг шуъбачалари

I — савт-и чоргоҳ биринчи (бака бак бум бум бак усулида)

савт-и чоргоҳ иккинчи (умум савтлар усулида)

талқин  
қошғарча  
соқийнома  
уфар

II — дугоҳ мўғулчаси

қаландарий  
самандарий  
талқин  
уфар

III — сарахбор-и оромижон (сарахбор усулида)  
оромижон (бум бак бака бум бакж)

уфар

IV — хуноб (усулсиздир)  
талқин  
уфар

### Сегоҳ мақомининг шуъбачалари

- I — савт-и Жалолий  
талқин  
кошғарча  
соқийнома  
Уфар\*
- II — сегоҳ мўғулчаси  
талқин  
уфар
- III — сегоҳ мустазоди  
талқин  
уфар
- IV — Гирёнқозоқ  
талқин (талқин усулида)  
талқин  
уфар

### Ироқ мақомининг шуъбачалари

- I — Муҳаййар савти  
талқин  
кошғарча  
соқийнома  
уфар  
ироқнинг катта уфари

Булардан бошқа «эл куйлари» ёхуд «термалар» ун-вони билан сонсиз, сўнгсиз куйлар бор. Булар шашмақом байроғи остига кирмайлар.

Ҳатто унинг усуллариға ҳам кўбрак бўйунсунмоқ истамайдирлар. Шундай бўлса ҳам, уларнинг мусиқийча эътиборлари тушмайди, балки кўтариладир. Эл адабиётимиздан тизим қисмининг аруз усулиға бўйунсунмай ўз йўли билан боргани каби, эл куйларимиз ҳам шашмақом усулиға бўйунсунмай ўз йўли билан юрган, ҳам юрмоқдadir. Орадағи айирма шулғинадир: эл тизмалари-

\* Сергоҳ мақомида савт шуъбачаси йўқ эди. Машҳур мусиқачи «Ота Жалол» томонидан меним ташвиқим билан 1922-нчи йилда басталанган эди.

нинг йўли, ўлчови букун бизга маълумдир, «бармоқ вази» аталган бир ўлчов билан юрадир. Бешлик, еттилик, тўққузлик, ўн бирлик... каби турли шакллари бордир. Эл куйларимизнинг эса қандай бир йўл билан басталангани тўғрисида ҳануз текширишлар бўлмаган, бу тўғрида маълумотимиз йўқдир. Оврўпо мусиқий назариётнинг жуда яхши билгучи ўзбек мусиқийшунослари етишиб, эл адабиётимиз, эл ашулаларимиз тўғрисида текширишлар биз учун ҳам, Оврўпо мусиқаси учун ҳам янги бир дунё очилган бўлар эди. Ҳар ҳолда биз мана шуларни кутуб қоламиз-да, эл куйларимиздан букун машҳур бўлганларининг отларинигина қаторлаб ўтамиз:

Гулом Зафарий, М. Юнус ўртоқларнинг ғайрати билан йиғилиб, 1925-йилда Ўзбек Давлат нашриёти томонидан Тошкентда бостирилган «Эл ашулалари» отли китобчада куйларимизнинг шу отларини кўрамиз:

«Бегижон укам», «Ёрларим» отли уч-тўрт куй, «Боролмадим», «Алпомишим», «Яллама-ёрим», «Додимға ет», «Ғайро-ғайро», «Реза», «Ўртоқ», «Омон», «Гул лола», «Қўзижон», «Нор», «Гулёр», «Дўст-дўст», «Аль-амон», «Анорхон ёрим», «Алла алиёр алла», «Қошғарча», «Чиройлик», «Қани-қани», «Қизгина», «Маллахон», «Гул ўйун», «Қизил гул», «Чаманда гул», «Бодом қобоқ», «Олма-анор», «Яланг даврон», «Ҳой менинг ёримсан», «Дўст худойим», «Омон-омон», «Ёр-ёр»...

Бу исмлар куйларнинг оҳанги, вази, пардаси билан муносабатли эмас. Ҳар куйда ўқулатурган ашуланинг жонли бир сўзи ё бир жумласи шу куйнинг исми бўлган, ё шу куйда ўқулатурган ашула кимга бағишланган эса, шу кишининг исми куйнинг исми бўладир. Юқоридаги куйлардан «Омон ёр» куйининг ашуласида «нақорат», «Севган ёринг мен бўламан Омон ёр» мисрасидир. Бунинг энг жонли сўзи «Омон ёр»дир.

«Қўзижон», «Маллахон» куйларининг ашулалари «Маллахон», «Қўзижон» деган кишиларга бағишланган, шу кишиларнинг исмлари бу куйларга тақалган.

**Бундан бошқа:**

«Дегма», «Тўлқин», «Қалъабанди», «Чорпот-и оразе-и Урганч», «Қўшчинор», «Кўйлақчан», «Нарзу», «Эшбой», «Гирёнқозоқ», «Абдурахмон беги», «Жунайдийхон», «Сарбозий», «Сотлиқ» («Кўчабоғ» ҳам дейилдир), «Роҳат» каби жуда кўп куйларимиз бор. Булардан ҳар бирининг икки-уч тушурмаси, уфари ҳам бўладир. Булардан «Гирёнқозоқ» куйи бундан 50—60 йил бурун «боласи ўлган қозоқ хотиннинг тиззасига уруб, секингина йиғла-



шини тасвир қилиб боғланган экан. «Абдураҳмонбеги» куйи 1895-нчи йилларда вафот эткан шаҳрисабзлик Абдураҳмонбек томонидан боғланган эмиш. «Жунайдийхон» куйи ҳам 1875 нчи йилларда вафот этган шаҳрисабзлик Жунайдийнинг асари эмиш. Тошкент мусиқачилари томонидан чалинадирган «Роҳат» куйи эса Шашмақомдан «рост» мақомининг «ушшоқ» куйидан сўнг келган тароналарнинг биринчисидан бошқа нарса эмасдир.

Эътироф қиламан: эл куйларимиз тўғрисида бу қадар оз гапириш қулунчдир, бироқ бундан ортиқ гапириш қўлдан келмайдир. Эл куйларимизни текширмак, ҳайъатлар белгиламак, уларнинг ўз оҳанглари бузмасдан нотага олдирмоқ илмий марказимиз билан унинг устида турган Маориф Комиссарлигимиздан кутулган улуғ хизматлар эканини арз қилгандан кейин, биз энди чолғуларимиз тўғрисида маълумот беришга киришамиз.

## ТАНБУР

Бурунги мусиқий китобларимиз «танбур» сўзини «тунбура» шаклида ёзадилар-да, аслида юнонча сўз эканини сўзлайдилар.

Бу чолғунинг чиндан-да юнондан келиб-келмаганини биз томондан текшириш мумкин бўлмади. Бироқ бу чолғунинг шарқда жуда эски бир нарса экани маълумдир. Машҳур Наср-и Сайёرنинг Хуросон волийлиги замонида Хуросондан Шом шаҳрига «тунбур»лар, «барбат»лар истанилгани «Равзату-с-сафо»да хабар берилган\*. Ўрта Осиё халқлари орасида «дўнбра» аталган бир чолғу бор. Тори иккитадир. Ўзи бу кунги бизнинг дуторимиздан кичкина, пардалари ҳам ундан оздир. «Тунбур», «тунбура», «дўнбра» сўзларининг биргина сўз эканида шубҳа йўқдир. Мана шу маълумотга таяниб, эскидан борлиги хабар этилган «танбур» — «тунбура»нинг бу кунги «дўнбра»нинг худди ўзи ё шунга яқин бир нарса эканига, яъни бу кунги бизнинг танбуримизнинг икки торли, ибтидоий бир шакли бўлганига ҳукм этилса, янглиш бўлмайдир. Ҳижрий ўнинчи асрда ўткан Ҳофиз Дарвеш Алий Чангий томонидан «танбурнинг бурун замонларда икки торли бўлгани, сўнгга Хусайн Бойқаро замонида Маҳмуд

\* Валид ибни Язид Умавий Наср-и Сайёрга барбатлар-у танбурлар ва Хуросонда бўладиган турли созлардан ўзи билан олиб келиши керак, деган мазмунда фармойиш юборди (Равзату-с-сафо, 3-жилд, 122-саҳифа).

Шайбоний отли бир муסיқийшуноснинг унга бир тор ортдиргани» тўғрисида берилган хабар эса юқоридаги фикрларимизнинг кучини ортдирган бўладир.

Бизнинг чолғуларимизнинг энг каттаси танбурдир. «Шашмақом» куйлари танбурдагина ижро этиладир. Танбур тут ёғочдан йасаладир. Сопи, кичгинасида саккиз дециметр, каттасида тўққиз дециметрдир. Косаси каттасида 13×32 сантиметр, кичгинасида 10×29 сантиметр бўладир. Косанинг юзини тут ёғочидан юпқагина бир тахта билан қоплайдирлар. Бироқ бу тахтани пишиб, туси қайтқанча оловға тутадирлар; қизариб, туси қайтқандан сўнг, косага ёпиштирадилар. Танбурнинг сариқ симдаң уч тори бўладир. Ўрта торининг икки ён торидан озгина йўғон бўлуши матлубдир.

Танбурнинг йигирма пардаси бор. Бундан ўн олтитаси танбурнинг сопиға белбоғ каби ўралган ичак билан кўрсатиладир. Тўрттаси эса, косанинг сопқа ёпишқан ўрнидан бошлаб танбур юзига ёпиштирилган «хас» билан кўрсатиладир. Пардани кўрсаткучи ичак белбоғнинг қалин-ингичкалиги танбурнинг катта-кичиклигига қарайдир. Танбурнинг сопидаги ўн олти парда асл парда саналиб, коса юзидаги тўрт парда эса, «хас парда» аталадир. Танбурларнинг баъзисида ўн саккиз парда кўрсатиладир, бироқ булардан ҳам истанилганда яна икки «хас парда» товуши чиқармоқ мумкиндир.

Усмонли муסיқийшунослардан Қонтемир ўғли усмонли танбурларнинг ўттуз уч пардалик эканини ёзадир. Булардан ўн олтисини «тамом парда»лар, ўн еттисини «нотамом парда»лар атайдир. «Нотамом парда»ларнинг ўрунларини «тамом парда»ларнинг ораларида кўрсатадир. Шарқ муסיқийсида пардалар тақсимоти тўғрисида Жомийнинг «Муסיқий рисола»сидан юқорида кўчирганимиз маълумот Қонтемир ўғлининг парда тақсимотиға тўғри келади. Чунки Жомий ҳам тор ўрнида қабул қилгани чизиқнинг юқори ярмидан ўн етти «бам» товуши пардаси, тубан ярмидан ўн етти «зер» товуши пардаси чиқарилиб, булардан биртасининг ҳисобға олинмаганини кўрсатган эди. Икки йўла ўн етти ўттуз тўрт бўладир, бундан биртаси ҳисобға олинмаса, ўттуз уч қоладир-ким, Қонтемир ўғлининг ҳам дегани шудир. Бизнинг танбурнинг пардаси ўн олтита бўлса ҳам, эски танбурчиларимиз шашмақом куйларидан бирини чалганда орасида парда ораларини босадирлар. Ва буларнинг «миён парда»лари ҳалиги «нотамом» пардалар билан муносабатли бўлса керак.

## МИЗРОБ

Танбурни уч турли мизроб қиладирлар: биринчиси «рост мизроби»дир-ким, рост мақомига оид куйлар шу мизробда чалинадир. «Рост» мизробида икки ён торнинг товушлари тенг бўлуб, ўрта торнинг, учинчи пардага босилган ҳолда товуш, икки ён торнинг озод (ҳеч пардага босилмаган ҳолдағи) товушлари билан тенглашадир.

Иккинчиси «наво мизроби»дир-ким, наво мақомига оид куйлар шунда чалинадир. Наво мизробида икки ён торнинг товушлари тенг бўлуб, ўрта торнинг олтинчи пардадан товуши икки ён торнинг овоз товушлариға тенглашадир.

Учинчиси «сегоҳ мизроби» дирким, Сегоҳ, Ироқ, Бузрук ҳам Дугоҳ мақомлариға оид куйлар шунда чалинадир. Бу мизробда икки ён торнинг товушлари тенг бўлуб, ўрта торнинг тўртинчи пардадан товуши уларнинг озод товушлариға тенглашадир.

Танбур кичик бўлса, унинг хараки тубидан юқори томон уч бармоқ қадар; катта эса, тўрт бармоқ қадар узоқлиқда турадир. Мана шундай қилиб, танбурнинг мизробини тузаткандан кейин сўл қўлнинг бармоқлари танбурнинг ўнг томонидағи тори устидан пардаларни босадир, ўнг қўлнинг бир бармоғи билан харақдан юқори, «хас парда»га яқин бир жойдан, ҳалиги парда узра босилган тор чертиладир. Танбур чалмоқ учун бармоққа маъдандан ясалган бир тирноқ ўтказиладир. Бурунғи танбурчиларимизнинг энг усталари бунини қабул қилмайдирлар. Ўз тирноқларини узунайтиб юруб, шу билан чаладирлар, табиий тирноқ билан чалгандағи танбур товуши ясама тирноқ билан чалгандағи танбур товуши ясама тирноқ билан чалингандағи товушға кўра соф чиқадир, деб даъво қиладирлар. Ота Ғиёс шул фикрдадир, ҳам ўзи табиий тирноғи билан танбур чаладир. Унинг танбур чалишини кўрганлар ҳалиги даъвосини қабул этишға мажбур бўладир.

## ДУТОР

Дутор чалиш танбур чалишға қараганда енгил бўлгани учун бу чолғу халқ орасида танбурга кўра кўбрак чалинадир. Бунинг дастаси 7,0—7,5 дециметр гача бўлуб, косаси 2,0×4,5 гачадир. Пардаси баъзи ўрунларда ўн уч,

баъзи ўрунларда ўн тўрттадир. Пардаларнинг озлиғи учундир-ким, мақом куйлари дутор билан чалинмайди, чалинмоқ мажбуриятида қолинса, куйнинг пардаларини ўзгартиб, дуторда бўлган пардаларга қаратиб чалинади. Шашмақомнинг юқорида кўрсатганимиз шуъбачаларини, уфарларини ҳамда бутун эл куйларини дутор билан чалиш мумкиндир. Дуторнинг хараки жуда паст бўлгани учун кўб дуторчиларимиз чалган вақтда қўлларини тахтага тегизиб дуторнинг мазасини қочирадир. Бу кунларда бизнинг энг машҳур дуторчимиз самарқандлик Ҳожи Абдулазиз қўлини тахтага урмай чалгани учун унинг дутори ҳавас билан тингланадир.

## РУБОБ

Ёзувчиси маълум бўлмаган бир «муסיқий тарихча»-сида рубобнинг султон Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан Хоразмда пайдо бўлгани ёзилади. Бу китобни кўрганим кун мен ҳам шунга ишонган эдим. Бироқ йигирманчи йилларда Ҳиндистондан келтирганим «Соранг» исмли бир чолғунинг рубобга жуда ўхшашлиғи мени шоширған эди. Сўнгралари қўлимга тушган Дарвеш Алиё «Рисолайи муסיқий»сида бу чолғунинг Балхда ясалгани, Муҳаммад Хоразмшоҳ замонида Хоразмда ривож топгани кўрсатилади. Бу чолғунинг гавдасини тўрт асос қисмга бўлмак мумкиндир: қорин, кўкрак, бўйун, бош қорин, кўкрак ҳам бўйун қисмларининг учаласи бир бўлак тут ёғочидан «қазма» йўли билан ясалади. Бош сўнгра ясаиб, софга ёпиштирилади. Рубобнинг қорни билан кўкраги 2,5 сантиметрлик бўғоз билан бир-бирига боғланмиш икки чўқур идишга ўхшайди. Қорин ҳам бўғознинг усти кийик ё эчки териси билан қопланади. Кўкрак билан бўйуннинг устини эса, ингичка тахта билан қоплайди. Қориннинг бўйи 21 сантиметр, эни 18 сантиметр, кўкракнинг бўйи 28 сантиметр, эни қоринга томон 10 сантиметр, бўйунга томон 5 сантиметр бўладур. Хараки тубдан тўрт бармоқ юқорида туради. Ичакдан ясалган беш тои бор-ким, «скрипка» торлариға ўхшаб, йўғонликда фарқлидир. Бундан бошка ўн иккита «тор ости» торлари бор. Булар танбур симиландир. Чолғучи рубоб чалганда бўларни чертмайди, бўларнинг хизмати асл торларга чертиш таъсири билан титраб, асл тор товушиға ўзларининг мунгли, титрак товушларини қўшмоқдир.

## ҚҰБУЗ — ҚОВУЗ

Энг эски турк чолғусидир. Қўбузнинг гавдаси бир қуйруқ, бир чаноқ, бир соп бир-да бошдан иборатдир. Қуйруғининг усти қалин тери билан қопланадир; чаноғининг усти очиқ қоладир. Қуйруқ билан чаноқнинг узунлиғи соп билан бошнинг узунлиғига баробардир. Қўбузнинг иккита тори бўладир, ҳар тори бир тўплам қилдан иборатдир-ким, от қуйруғидан олинадир. Биринчи торининг қиллари иккинчиникидан оздир. Туркларнинг ибтидоий замон шоирлари бўлган бахшилар — ўзонларнинг чолғулари қўбуз эди.

«Девон-ул-луғот» каби эски турк луғатида «қўбуз», «қўбузламоқ» каби сўзлар бўлганидек, Навоий, Лутфий, Мирҳайдар Мажзуб каби кўб Чигатой шоирларининг асарларида ҳам «қўбуз» исмига учрамоқ мумкиндир. (Ҳофиз Дарвеш Алийнинг мусиқий рисоласида қўбузнинг Элхонийлардан султон Увайс Жалойир замонида «ўзон» исмли чолғудан фойдаланиб йасалгани тўғрисида маълумот бермак учун шундай бир афсона ёзиладур: Тарихда келтирилиптир-ким, Уғуз эли тўқсон етти қабила эрди. Уларнинг орасида бир неча нодир нарса кечмиштур. Подшоҳлардан уч нафари — бири Оқхон, бири Қорахон, бири Бойандурхон. Оқхон ошхонасида ҳар кун тўқсон ман туз ишлатилар ва етмас эрди, дейдилар. Алилардан тўрт тан ўткан: бири Бўғди Замон, бири Солуқазон, бири Шоҳ Боқий, бири Етим Ғузон.

Дейдилар-ким, Бўғди Замон келини туфайли Етим Ғузоннинг қардошини ўлдуруптур. Ота Қурқут Етим Ғузонни озгина анжом билан бир тўқайга йашириптир. Унга Отанинг назари тушкач, ул алп бўлуб, хуруж қилди. Бўғди Замон унинг овозасини эшитиб, унга қарши отланиб унинг ишини тамом қилмоқчи бўлди. Худой таборака ва таъоло ноҳақни истамади. Дейдилар-ким, водий ўртасида йилқи йўлиқиптур. Етим Ғузон салобатидан бутун саҳро-йу тоғ симоб тоғора каби титраб турган бир кишини кўруптур. Кўнглида «менинг қардошимни ўлтурган шу бўлса керак», дептур. Ул «Бу йилқи Етим Ғузонники» деб жавоб қилиптир. Ул «Етим Ғузон қайу ердадур», деб сўраптир. «Бугун ўн кундирким, тоғдин йиқилиб бир оёғи синди, балки ўлгандур» дептур.

Бўғди Замон «мен ани ўлдирмак учун келиб эрдим, тоғдин йиқилган бўлса, ўзи қасосин топиптир, мен не

учун борур-мен», дептур ва «бу йилқидин бирини бергил, мен уни еб кетайин», дептур. Дерларким, Етим бир тойни анга ташлади. Бу ташлашдан анинг кўнгли олинди ва ул отни олиб бир ямлади. «Бу менга ҳеч нарса бўлмади, яна бирини бер, лунжим тўлсун», деди. Ул «менга тегишлиси мана шу бир той эрди, ани бердим, ўзгасини бера олмас-мен», деди. Ул ғазабга келиб фарйод чекти. Анинг фарйодининг унидин йилқининг бари анинг олдиға йиғилди ва ул йилқини олдиға солиб, келган йўлиға қараб кетти. Етим ҳайрон бўлуб қолди. Онасининг олдиға борди ва бу сирли ҳолни анга баён этти. Онаси «қардошингни ўлдурган киши ўшул», деди: «Қўрқма, бир ўқ била анинг ишини тўғурла. Бу ердин қайтқанда ухлағай. Агар уйқуда анинг ишини қилсанг, яхши, йўқса мингта жойинг бўлса, бирини ҳам сақлаб қола олмас-сен». Етим анинг йўлуға тушуб, пайдо бўлганча юрди ва кўрдиким, онаси дегандек уйқуда экан. Уқни камонга тортиб, оёғини учурди. Бўғди Замон уйғонди ва «пашша чақди», деб ўйлади. Узича гижиниб, «бу ерда ёмон пашшалар бор экан, ухлагани қўймаяпти», деди ва уйқуга кетти. Етим кўрди-ки, анинг аҳволидан хабари йўқ, яна бир ўқни камонга солиб, иккинчи оёғини учурди. Бўғди Замон уйғонди, қараса икки сонидан жудо бўлуптур. Бўғди Замон «Бу етим Ғузоннинг иши бўлса керак», деди. Етим ўзини кўрсатти. Бўғди Замон қараса, ўшул йилқибон экан. Садоққа қўл солиб, бир ўқни камондан Етим томонға отти. Етим ўзини тош орқасиға олди. Анинг ўқи тошқа тегиб ўт чақнади ва даштка тушуб, бутун дашт куйди. Етим титраб, «худоға шукрим, менга ўт тегмади: алҳазар, алҳазар, алҳазар», деди. Етим яна ўзини кўрсатти. Бўғди Замон кўрди-ки, унинг ўқи ғанимға тегмаптур, яна садоққа қўл солиб, ўзининг ўзинини чиқарди ва ани чалиб, ўз аҳволини ўзон нағмаси билан Етимга арз қилиб, «менинг ишимни қилдинг, қардошингинг қонини мендин олдинг, энди икки иш килғил: Аввал менинг бошимнинг терисини шилиб, тўнғиз бошиға торт ва менинг ичагимни кесиб олиб, белинга боғла, менигдек алий бўлгунг», дептур. Улгандин сўнг анинг васийятини бажармоқчи эди, кўнглига, «бу мени алдаған бўлмасун», деган ўй келди. Ушул ерда тўрған тошқа анинг бош терисини тортти. ичагини чинор дарахтиға ўради ва ётиб ухлади. Озгина фурсат ўтмай, ажиб бир овоз эшитилди. Туруб қараса, анинг бош териси тортилған ўшул тош урпоқ-

қа айланиптур, ичаги дарахтни майдалаб ташлаптур. Ул таажжубланиб, Бўгди Замоннинг уйига борди ва янгасини қўлга киритиб, ўғуз орасида тўй қилди ва бу қардошининг тахтига ўлтурди. Аммо дерларким, Бўгди Замондин тўрт яшар бир ўғул қолиб эрди. Ушбу тўйда анга бир қўй почаси тегиб эрди. Қараса онасининг қўйнида бир киши ухлаб ётиптур. Онасидан «Бу ким?», деб сўради. Онаси «бу ўшул отангни ўлдириб, мени олған киши», деди. Тўрт яшар болани ғазаб тутти ва анинг бошига чопиб бориб, ўшул почани Етимнинг бошига урди. Анинг мясини бурнидан оқизиб тушурди ва отасининг қонини олди.

Қизлардан икки алп ўтмиш. Сарилиқ Тўнлуқ... (нуқталарнинг жойи ўқулмади). Яна бири Барчин Силиқ. Дерлар-ким, Сарилиқ Тўнлуқнинг йилқиси бир қудуқ бошига келганда аларни суғормоққа бирор нарса топилмаптур. Шунда ўзининг тўнини қудуқ ичига солиб олиб, сиққан экан, шу қадар сув тушипти-ким, беш юз йилқи қонди.

Бунинг ўғуз турклари орасида бир замон машҳур бўлған «Дада Қурқут» достонининг ҳижрий ўн биринчи асрда бизнинг орамиздағи бошқа бир шакли эканида шубҳа йўқдир.

Афсонанинг охиридағи алп қизлардан Барчин Силиқ Ғози Олим томонидан кўчирилган Алпомиш достонидағи Барчиной бўлса керак. Сариг Тўнлиқни била оломадим. Ҳофиз Дарвеш Алий ҳалиги афсонани ёзгандан сўнг шундай бир натижа чиқарадир: Бу ҳикоятдан мақсадимиз шудир-ким, «ўзон» бир чолғудир. Ҳар вақт уни ёнларида ташийдирлар. Бир-бирлари ила гапиришмакчи бўлганда бошлаб «ўзон»ни чалиб, сўнгра гапларини айтадирлар, ўзон чалишни билмаган кишини «сен ёлғончисен», деб шаҳардан қувадилар.

Мана бу чолғу улар орасида шунча муътабардир. Султон Увайс Жалойир замонида «қўбуз» мана шу ўзондан олинғандир.

Ҳолбуки «ўзон»нинг чолғу исми эмас, қўбуз чалған кишининг исми бўлганига бу кун шубҳамиз йўқдир. Чиғатой туркларининг «бахши» деганларига «ўзон» дер эканлар. Шунинг учун Ҳофиз Дарвеш Алийнинг «қўбузни Султон Увайс замонида «ўзон»дан олдилар» деган иборасини «қўбуз, чолғучилари орасиға эл чолғучилари бўлған бахшилар — ўзонлар томонидан киргизилиб қолдирилған» шаклидагина қабул этмак мумкин). (Фитрат асл форсий матни келтирган. Биз, но-

ширлар, китобхонга ўзбекчалаштириб бердик). Қўбуз-ни ёй билан чаладирлар. Товуши жуда мунглидир. Танбур билан қўшулганда ёниқ бир таъсири бор.

## ЧАНГ.

Бирга қўюлган икки ингичка чўп ё қамиш билан чалинадир. Ун икки қатор тори бор, ҳар қаторида учтадан тор бўладир. Торли чолғуларнинг ҳаммасига қўшуладир. Жонли бир товуши бор.

## ҒИЖЖАК

Бу ҳам ёй билан чалинадир. Чаноғи Ҳиндистон жавзидир. Тут ёғочидан, маъдандан ҳам ясалса бўладир. Сопи 40—42 сантиметр қадар узунликда бир ёғочдир. Чаноқдан тубан 20—23 сантиметр қадар узунликда бир темир қуйруғи бор.

Чаноғи қалин тери билан қопланадир. Харақ, бутун чолғуларга тескари, чаноқнинг юқори томониға қўйиладир. Тори учтадир. Ҳофиз Дарвеш Алий ўз рисоласида ғижжак товушининг қулоққа ёқмаганин ёзадир-ким, бу кун ҳам бу ҳақда бундан ортиқ сўйлаб бўлмайдир.

## НАЙ

«Най» қамиш маъносида форсийча бир сўздир. Бизда биринж ё бақирдан<sup>10</sup> ясаладир. 32—34 сантиметр узунлиғида бўлуб, етти еридан тешилгандир. Тешиклардан биртаси юқори томонда, олтитаси қуйин томондадир. Юқори томондағи тешикка оғиз қўюб, пуфлайдирлар. Қуйин томондағи тешикларни бармоқ билан ёпиб-очиб, пардаларни кўрсатадирлар. Икки най бир рубобнинг қўшулуб чалиши жуда чиройлик чиқади.

## ҚУШНАЙ

Фикримизча бизда чолғуларнинг энг ибтидоийси «қўшнаё»дир. Бу кун орадан чиқмоқ узрадир. Жуда ёниқ бир товуши бор. Икки қамишни ёнма-ён қўйиб боғлайдирлар. Ҳар иккисини ҳам бош томонларидан кесиб, «тил» чиқартадилар-да, оғизға қўюб пуфлайдирлар.



## СУРНАЙ

Пуфланиб чалинадирған чолғулардандир. Бутун чолғулар тут ёғочидан ясалғани ҳолда, «сурнай» ўрук ёғочидан ясаладир. Бир ёнида етти тешиги бўладир, бир ёнида бир тешик. Бақирдан — кумушдан ясалған бир найчани оғзиға қўюб, унинг учига қамишдан бир тил боғлаб чаладирлар. Юқоридағи чолғуларға қўшулмайди. Узоқдан эшитилиши яхшидир.

## БАЛАБОН

Бу ҳам ўрук ёғочидан ясаладир. Сурнайнинг кичкинасидир. Торли чолғуларға, айниқса танбурға, жуда яхши қўшиладир.

## КАРНАЙ

Маъдандан ясалған жуда узун бир қуролдир. Пардалари йўқ. Қўрқунч бир товуши бор. Урушларда, йиғин, тўй эълонларида ишлатиладир.

## ДОИРА

Бир юзи кийик ё эчки териси билан қопланған ёғоч чанбардан иборатдир. Усул сақлағанда бармоқ билан чертиладир. Бир четига чертканда «бак» товушини, ўрта томониға чертканда «бум» товушини берадир.

## НОҒОРА

Лойдан ясашиб пиширилған «сопол»дир. Юзини қалин тери билан қоплайдилар. Иккитасини қўш қўюб, иккита нозик ёғоч билан чаладирлар. Сурнай чалғанда усулни ноғора билан сақлайдилар.

Зотан ноғорада ҳар куйнинг усулигина чалинадир. Ноғоранинг ўзига махсус усуллар ҳам бор, булар ёлғизгина ноғорада чалинадир.

Ноғоора усулларининг бири «шодиёна» усулидир-ким:

Бака бака бакка бакка бака бака бакка бакка бак бум бака бака бум бак бум бак бака бака бум бака бака бак бум бак бум бум бака бакка бак бум бакка бум бак бакка бум бум бак бака бака бум шаклида ижро этиладир.

Иккинчиси — бу кун «Булулча» аталган «Булужий» усулидир-ким: бака бака бакка бум бак бак бум бак  
“ бака бака бум бум бак” бака бака бакка бум бака  
бака бум бак“ бака бака бум” бак” шаклида ижрө  
этиладир.

Учинчиси — уфар усулидир:

Тўртинчиси — «дучўба» аталадир-ким, уфар усули-  
нинг жуда тез чалинишидан бошқа нарса эмас.

Бу чолғулардан ҳар биртасини айри-айри чалмоқ  
мумкин бўлгани каби, ҳаммасини тўплаб, қўшма шакли-  
да чалдирмоқ ҳам мумкиндир. Бироқ буларнинг орала-  
ридағи муносабатни кузатмасдан тўғри келганларини,  
яъни бир жўр мусиқий ясамоқ тўғри бўлмайди. Қўб  
вақтлар қўб бирларда бир танбур, бир дутор, бир ғиж-  
жак, бир найдан бир «жўр» тузадирлар. Ҳолбуки бир  
ғижжак бир танбурнинг мазасини албатта қочирадир.  
Эски мусиқийшуносларимизнинг завқлариға кўра «Жўр»  
(қўшма) тузмакнинг тубандагича, ё шунга яқин тартиб-  
лар билан бўлуши лозим.

1 — бир танбур, бир рубоб, икки най, бир қўбуз, бир  
дутор, бир ғижжак, бир балабон, бир қўшнай, бир ду-  
тор.

2 — икки танбур, бир қўбуз, бир дутор, бир най.

3 — икки танбур (биртаси камонча билан чалинадир),  
бир қўбуз.

Бу орада ноғора билан сурнай ҳеч қирмайди. Бизда  
бу тартибдан бошқа бир турли базм бўладир, унга «чав-  
кий» дейиладир. «Чавкий» доира, ноғора ҳам сурнай-  
нинг қўшулуши билан ясаладир. Бошқа чолғулар унга  
қўшулмайди.

## МУСИҚАМИЗНИНГ ТАРИХИГА БИР ҚАРАШ

### ТУРК МУСИҚАСИ

Қитобимизнинг бошида услуб ўзгалигига қарамас-  
дан, асослар, назариялар эътибори билан «бир» бўлган  
«шарқ мусиқий»сининг борлигини сўйлаган эдик. Бу  
бирлик араб истилосидан сўнг мусулмон миллатлараро  
қурулган «мадраса бирлиги»нинг натижасидир, албатта.

Араб истилосидан бурун шарқдағи турли миллатлар  
орасида ҳеч бир турли «олиш-бериш йўқ эди» демаймиз;  
бор эди ҳамда кучлик эди, бироқ бу олиш-бериш шак-  
лидагина бўлар эди. «Бирини ташлаб — бирини олиш»  
шаклида эмас эди.

Мана шу «тўбда бирлашган» шарқ мусиқийсидан

бурун. туркларда ўз бошли тамаллари, ўз бошли назариялари билан бир турк мусиқаси борми эди? Бўлса, қандай йўсунда эди? Бу бизга маълум эмас. Араб ислом сиёсатининг ҳиммати (!) билан орадан йўқолган бир кўб миллий асарларимиз билан биргалашиб, мусиқийимиз ҳам йўқликка чуқур кўмулган, биткан. Катта бир йўлдан ўтуб кеткан улўф бир карвоннинг изи қолмайдирми? Мана шунга ўхшаб араб истилосидан бурунги турк мусиқийсининг изларигина қолгандир. Шуларни кўруб ўтуш ҳар ҳолда фойдасиз бўлмайдир.

«Гўзал санъатлар» тарихини текширгучи олимларнинг кўплари гўзал санъатларнинг, шу жумладан мусиқийни-да, «дин ҳам диний туйғуларнинг таъсири билан майдонга чиқиб, кўб вақтлар шул дин таъсирида, диний бир нарса бўлуб қолган» деб ўйлайдирлар. Бизга бу даъвони бирдан қабул этмак қулай бир иш бўлмаса керакдир.

Биринчи йўла шуни қабул этишимиз керак-ким, гўзал санъатларнинг энг бурунғиси ўйун (рақс)нинг энг бошланғич, энг содда шакли бўлган сакраб ўйнамоқларни ҳайвонлар орасида кўрмак ҳам мумкиндир. Инсонларда гўзалликни севиш туйғуси кўтарила борган сари «рақс»нинг ҳам гўзаллашиб, кўтарилиб бормоғи табиийдир. «Рақс» нинг гўзаллашмаги, кўтарилмаги, ундағи ҳаракатларнинг тартиб, интизом, оҳангга бўйсунсунишидир. Маълум бир оҳанг, тартиб, интизом билан сакраб ўйнаганларнинг тегишлари, тинишлари мусиқийнинг бошланғич илдизларини ҳозирлайдирлар. Мусиқийнинг бу йўсунда ҳозирланган бошланғич илдизлари инсонларнинг гўзалликни севиш туйғулари ёлғузлиғи билан гўзаллашиб, кўтарила боргани табиийдир. Мусиқий қуролларини бурунги эл-улусларнинг диний йиғинларида, дин бошлиқларининг қўлларида кўрмак, мусиқийнинг дин туйғуларидан чиққанини кўрсатадир. Балки илдизларини (рақс)дан олиб майдонга чиққан, гўзалликни севиш туйғуларимиз билан кўтарилган мусиқийнинг дин бошлиқлари томонидан, дин йиғинларида, диний маъракаларда ишлатилганигина исбот этилган бўладир. Биз ҳам турк мусиқийсининг тарихига қарағанда, буни мана шу хилда кўрамиз.

Турк мусиқийсининг бизда қолган энг бурунги излари: Бахши — ўзон — қўбуз сўзларидир.

«Бахши» сўзининг бу кунги маъноси эл «шоир-чолғучи»дир. Эл орасида «қўбуз» ё «дўнбура» чалиб, дostonлар ўқуб юрган махсус кишилар — «шоир-чолғу-

чилар» бор. Биз мана шуларга бахши деймиз, ҳолбуки ҳижрий тўққузинчи мулчарда (Навий замонида) бу сўз «уйғурча ёзган китоб» маносида ишлатилар эди. Профессор Кўприлийзоданинг Ҳалокухон замонида ёзилган «Зич-и Элхоний»дан кўчурганига кўра «Бахшилар ҳар ойда уч кун парҳез тутуб, ибодат қиларлар ва белгили емаклар ерлар эмиш». (Миллий татаббуълар мажмуъаси: жилд 2, сон 14, саҳифа 20). Демак, булар бир турли «фолчи авлиёлар» маъносида ишлатилган бўладир. Олим туркшунослардан Кўприлийзода бу сўзнинг мана шундай маъноларда ишлатилганига таяниб, бурунги замонларда «қоҳин-шоир-муסיқийшунос» дин бошлиқлари бўлганлиғларини чиқарадир-ким, бизча-да энг тўғри бир фикрдир.

«Ўзон» ўғуз туркчасида бахши демакдир.

«Кўбуз» эса бу кун бизнинг орамиздаги чолғудир. Бурунги туркларда, юқоридаги маъно билан, бахшиларнинг чолғулари кўбуз эди\*.

Бугунги туркларнинг шулон, мотам, тўй каби умумий йиғинларида, ибодатларида ҳалиги бахшилар кўбузларини чалиб, ўрунға яраша дostonлар (қаҳрамон ҳикоялари), маҳтанишлар (фахриялар), ашулалар, марсиялар ўқур эканлар...

Эрон-араб таъсирлари остида «қлассик» муסיқийимиз яратилгандан кейин ҳам, бахши муסיқийси йўқолмади, ҳалигача эл орасида ўз борлиғини сақламоқда. Ўз жойини муסיқийимизга бермак истамай, илгари босмоқдадир. Бир-да бахши муסיқийимиз билан қлассик муסיқийимиз таъсирлари остида янги-янги эл куйларининг-да яратилишиға сабаб бўлмоқдадир.

Турклардаги куйлар тўғрисида; усмонли муסיқийшуносларидан Рауф Йактобекнинг Мароғали Хожа Абдулқодирдан кўчириб ёзганиға кўра, туркларда учта «усул доираси» бор эмиш.

Турклар бутун куйларини, ашулаларини шул уч «усул доираси» узра «ижро қилар эмишлар. Буларға «куг»лар\*\* дер эмишлар.

Хитойларда уч юз олтмиш куй бор эмиш. Турк хо-

---

\* Бизнинг бўкунги кўбузимиз ёй билан чалинадир. Ёй билан чалинатурган чолғу чертилатурган чолғунинг тараққий қилганидир. Ундан сўнгароқ ясалган бўлса керак. Шунинг учун бурунги турк бахшилари томонидан чалинган кўбузнинг бизнинг кўбуздан ўзгача-рак бўлгани гумон қилинадир. «Девону-л-луғот»нинг-да (кўбуз чертилатурган «уд»дир) дегани шу фикрга куч берадир. Ф.

\*\* Бу кунги «куй» билан муносабати борми?

қонларининг мажлисларида бу уч юз олтмиш куйнинг ҳар бири бир кунда чалиниб, бир йилда/тамом бўлар эмиш. Бу уч юз олтмиш «куг»нинг буюги, асоси — тўққуз «куг» эмиш. Буларнинг отлари: (Улуқ куг, Аслончап\*, Бурс, Қуладу, Қутатку, Бурстарғай, Жантой, Хантой, Шандақ) эмиш. (Миллий татаббуълар мажмуъаси). Меним қўлимдаги «Тухфату-с-сурур» исмли китобчага кўра Мароғали Хожа Абдулқодир найий Элхоний туркларидан Султон Увайс хизматида бўлуб, сўнгралари Амир Темур томонидан Самаркентга келтирилган буюк мусиқий олимидир. Кўпрак умрини турк саройларида ўткарган бу мусиқий олимнинг ҳар ҳолда ўз кўрганларига таяниб юқоридаги сўзларни айтканда шубҳа йўқдир. Хўжа Абдулқодирнинг юқоридаги хабаридан «Бурунги турк мусиқийсининг Хитой таъсири остида бўлгани» ҳам англашилмоқдадир. Навоий ҳам ўзининг Мезону-л-авзон» исмли китобида «тизим»да турк вазларини кўрсатар экан, «Арғуштик» отли бир «усул доираси» борлигини бунингда баъзи мусиқий китобларда ёзилганини айтиб, мундан бошқа бир неча турк куйларининг ҳам отларини бизга билдириб ўтадир. Навоий «Мезону-л-авзон»ида шу шеърни ёзадир:

Эй ҳуснунгга заррот-и жаҳон ичра тажалий  
Мазҳар санга ашё,  
Сен лутф била кавн-у макон ичра Муваллий  
Олам санга Мавло.

Бу шеърнинг вазнига «мустаноз» дерлар. Навоийнинг кўрсатишига кўра, бу вазнда шеър ёзмоқ турк халқи орасида машҳур бўлган бир куйга шеърни тўғри келтириб, ўқумоқ учун эмиш. Яна турк куйларидан бирини

---

\* Соқие, май тут, қўйғил сўзни,  
Хон қурултойиға еткур ўзни,  
Соф май-и жом аро гар дилкаш эрур,  
Тўстуған ичра қимиз ҳам хуш эрур.  
Э сарв, сен ҳам кўргуз  
«Йотуған» бирла «улуқ» йирини туз.

Навоий шу тизмадан «Йотуған» исмли бир чолғу билан «улуқ» исмли бир «йир» (татарча жир, бизча куй)нинг Навоий замонида борлиги англашиладир. Бу «улуқ йир»нинг юқоридаги «улуқ куг» ё унинг бир бўлаги эканида шубҳа йўқдир.

Бизда «чапандоз» исмли бир усул доираси бор.

Шунинг юқорида «Аслончап» билан муносабати йўқми экан?

Бу сўзнинг «Аслончап — чапаслон — чапандоз» шаклида ўзгара-ўзгара бизга келгани эҳтимолдан жуда узоқми?

«қиз кўчуриш тўйларида айтурлар» эмиш. Жуда таъсирли бир куй эмиш, охирида «ёр-ёр» дерлар эмиш, бу икки навъ эмиш, «бир навъи ҳеч бир вазн била рост келмас эмиш», «бир навъи»да тубандаги вазнда шеър ўқур эмишлар\*.

Қайси чамандин эсиб келди, сабо, ёр-ёр  
Ким, дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр.

Навоийнинг айтганига кўра, «туркий» отли бир куй ҳам бор эмиш. Навоий каби туйғуси «эронизм» билан тарбияланиб нозиклашган бир санъаткор бу «туркий» куйини (ғоятдин ташқари дилпазийр-у руҳафзо) деб махтайдир. Бу кунги қлассик мусиқийимиздаги «насуллоий» куйининг «авж» қисмида «туркий» исмли ёниқ, жуда таъсирли бир нағма бор. Навоийнинг маҳтагани ҳалиги «туркий» куйи билан шунинг ҳар ҳолда бир боғланиши, яқинлиғи бўлса керак.

Навоийнинг мусиқийимиз тарихидан мана шу маълумотни бергандан сўнг «чун ўзонларнинг «ўзмоғи» ва ўзбекларнинг «будай-будай»и ҳеч вазн била рост эрмас эрди, анга таъарруз қилинмади (андан сўйланмади). Агарчи асарлари (таъсирлари) бор, аммо анинг аруз илмига дахли йўқдур» деб сўзини битирадир. Бу тўғрида ҳаққи ҳам бор. Араб арузининг қоидаларини ёзиб турганда «ҳеч вазн била рост» келмаган, яъни ўзимизнинг «бармоқ» вазнида айтилган шеърлар ва у шеърлар ўқулатурган куйлардан сўзлаб ўтурмоқ тўғри бир иш эмас. Бироқ Навоийнинг юқоридаги қийматли маълумотини ўқуғандан кейин «кошки шул араб арузини ёзганингиз жойида турк вазни, турк мусиқийси тўғрисида китоблар ёзса эдингиз» демакдан ўзимизни сақлай олмаймиз...

Ҳижрий саккизинчи мулчарда машҳур оқсоқ Темурнинг қонли, тўполонли чиқиши Осиё ўлкаларини ост-устка келтирди.

Темур қайси ўлкани бориб олса, ундаги буюк олим-

\* Навоийнинг:

Оёғчи, кетур жомни лаб-балаб,  
Ки, тўй ўлди айём-и ишқ-у тараб  
Муғанний уруб чангга зебанда чанг,  
Наво чек-ки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг,  
Аялгунг неча ёр-ёр ўлғуси,

Менинг йиғларим зор-зор ўлғуси.

деган шеърдаги «ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг» билан «ёр-ёр» шул тўй ашуласига (аялғусига) ишоратдир.

лар, катта усталар, улуғ шоирлар, улкан санъаткорларни Самаркентга келтирар эди. Шу йўл билан ўзининг «пойтахт»ини дунёнинг энг буюк шахри қилишга тиришар эди; «Зубдату-л-адвор», «Мақосиду-л-алхон» исмли мусиқий китоблар ёзган Мароғали Абдулқодир билан «Шарқийа» исмли мусиқий китоби ёзган урумиялик Сайфиддин Абдумўъминга ўхшаган улуғ мусиқий устодлари ҳам шул келтирилганлар қаторида эдилар.

Темурдан бурун ҳам Ўрта Осиёда асосларини араб-эрондан олган мусиқий санъати бор эди. Бироқ Темурнинг буйруғи билан ҳар томондан келтирилган ихтисосчи олимларнинг ғайратлари билан бу санъат бирдан жонланди, оёққа бости. Ислом шарқининг ҳар томонидан келтирилган чолғулар, чолғучилар бизнинг бу кунги классик мусиқийимизнинг юксалишига, кўтарилишига хизмат қилдилар. Оз замонда ерлилардан улуғ мусиқийшунослар етишдилар. Ҳатто «Тухфату-с-сурур»нинг\* айтишига кўра, машҳур Улуғбек Мирзонинг ўзи ҳам мусиқий олимларидан саналган. Темур болалари замонида қонунчи Дарвеш Аҳмадий (самаркентлик), найчи-Султон Аҳмад (самаркентлик), туркча, форсча икки девон билан мусиқийда бир рисола эгаси бўлган қоракўллик Ҳисомий, мусиқийда бир китобча ёзган хоразмлик Абулвафо, табиб ҳам мусиқий олими бўлган балхлик Мавлоно Соҳиб, ўз замонида атоқли бастакорлардан саналган шахрисабзлик Абулбарака каби кишилар етишиб, мусиқийимиз учун хизмат қилдилар. Ноғорачи ҳам шоир бўлган Қадимий, Навоийнинг мусиқий муаллими Хўжа Йусуф Бурҳон. Навоийнинг тоғаси Муҳаммадалий Ғарибийлар ҳам шул замоннинг машҳур мусиқийшуносларидан эдилар.

Улуғбек замонида машҳур Хожа Аҳрор валийнинг ҳимояси остида Самаркентда «диний тескаричилик» (аксу-л-ҳаракат) пайдо бўла бошлайдир. Шунинг таъсири билан Улуғбекнинг ўлкасида бузғунлиқлар юз кўрсатиб-да, Улуғбекнинг ўлуми билан натижаланадир.

Мана шул фожиали тескаричиликдан сўнг «ғўзал санъатлар» маркази Самаркентдан Ҳиротқа кўчириладир. Ҳусайн Бойқаро ҳам Алишер Навоийнинг ҳимоялари остида чигатой адабиёти, чигатой мусиқийсининг «олтин даври» Ҳиротда қурула бошлайдир. Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро тегарасидаги мусиқий устодларидан

\* «Тухфату-с-сурур» — Ҳофиз Дарвеш Алий чангий асари.

сўзлаганда, бошлаб, Навоийдан гапиришни, қадршунослиқ юзасидан лозим, деб биламиз.

Навоийнинг ўзи мусиқийни Хожа Юсуф Бурҳон деган атоқли бир мусиқий олимидан ўрганди. Мусиқийнинг назарий-амалий ёқларидан яхши билар эди. Бобур Мирзо ўзининг машҳур асарида Навоийнинг асарларини санар экан, «Яна илм-и мусиқийда яхши нималар боғлабдур, яхши «нақшлари», яхши «пешрав»лари бордур\*, деб Навоийнинг уста бир бастакор бўлганини кўрсатадир. Навоийнинг мусиқий асарларидан бизнинг замонамизгача етишгани борми? Девонларини, достонларини, бутун адабий асарларини бу кунгача жуда яхши сақлай олган бизлар унинг мусиқий асарларидан ҳеч бирини сақлай олмадиқми, улар йўқолиб битганми? Навоийнинг замондоши бўлган Жомийдан қолган «Нақш-и мулло»\*\* бу кунгача сақланилган экан Навоийнинг, ҳатто, Бобур каби ҳар нарсани ёқтирмаган бир санъатшунос томонидан мақталган куйлари сақланмадики? Бу сўроққа узул-кесил бир жавоб топа олмадиқ. Бироқ буткул жавобсиз ҳам эмасмиз. Бизда «Қари Навоий» исмли бир куй бор. «Хоразм мусиқий тарихчаси»да «Навоий» исмли бир куйдан хабар берилган-да, унинг остида шу сўзлар ёзилган: «Шунуғина айтмоқ истаймиз-ким, тўртинчи рақамда кўрсатилган «Навоий» мақоми «Қадр-и Навоий»\*\*\* оди билан юрутулиб, бул мақом Хоразм ўзбек дуторчилари тарафидан кўб эскидан боғланган бир мақом бўлуб, ўзбакларнинг ўз миллий мақомлари бўлганлиғини «товотиран» (яъни ҳар оғиздан) сўйланиб келмакдадир».

«Тарихча»нинг ҳурматли ёзғучилари томонидан бу куйнинг Хоразмда басталангани тўғрисидаги хабарни дарров қабул қилиш қийиндир. Чунки бу куйнинг эскидан бери Бухорода ҳам чалиниб тургани маълум, ҳатто унинг Навоий асари бўлгани ҳам сўйланмакдадир. Эшитганимизга кўра Фарғонада ҳам «Қари Навоий» исмли эски бир куй бор. Тошкент мусиқийчилари бу куйни «Қари наво» дерлар. Бироқ бу исм янглишдир. Алар шул «Қари Навоий» исмини бузуб олганлар. Айтқанларимизни қисқартқанда шундай бўладир.

Бу кун Ўзбекистоннинг кўб ўрунларида «Қари На-

---

\* У замоннинг истилоҳида ашулал куйларга «нақш», ашуласиз куйларга «пешрав» дер эканлар.

\*\* Эшонларнинг хонақоҳларида ўқулатурган бир куй.

\*\*\* «Қари Навоий» бўлса керак.



This image shows a handwritten musical score for a single melodic line, likely for a piano or violin. The music is written on 11 staves in a 2/4 time signature. The notation includes a variety of rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, often grouped into slurs and beams. There are several instances of triplets and sixteenth-note runs. The score is punctuated by repeat signs (double bar lines with dots) and first/second endings (marked with 'I' and 'II'). The handwriting is clear and consistent throughout the piece.

вой» исмли бир куй бор. Бу куйнинг жуда эски бир куй экани ҳар томонда сўйланиб турадир. Бухоронинг эски мусиқийшунослари орасида бу куйнинг Навоий асари бўлгани сўйланадир. Мана шу маълумотлардан сўнг «Қари Навоий» куйининг Алишер Навоий асари бўлгани эҳтимоли кучланиб қоладир. Ҳар ҳолда биз шу эҳтимолни кўзда тутуб, «Қари Навоий» куйининг нотасини асаримизга илова қилишни муносиб кўрдик. Навоийнинг мусиқийга хизмати ёлғуз куйлар басталамак билан қолмайди. Навоий энг буюк мусиқий устодларини, энг истеъдодли мусиқий талабаларини ўз тарбиясига олди. Уларнинг маълумотларини орттирмоқ учун мусиқий рисолалар ёздирди. Бу тўғрида Бобур Мирзо ўзининг «Бобурнома»сида «Устод Қулмуҳаммад-у Шайх-и Нойий ва Хусайн Удий-ким, созда (чолғуда) саромад (илгари босқан) эдилар, бекнинг (Навоийнинг) тарбийат-у тақвийати билан мунча тараққий-у шуҳрат қилдилар», дейди. Навоийнинг ўзи «Хамсату-л-мутаҳаййирин» деган китобида устод Қулмуҳаммаднинг шогирдлик вақтида жуда истеъдодлик эканини, ҳар нарсани бот ўрганиб, яхши чалганини сўйлайди-да, мусиқийда унинг назарий маълумотини орттирмоқ учун тўрт буюк устодга тўртта мусиқий рисоласи ёздирганини, рисолаларни фанн-и таълим ёғидан ярарлиқ топмагани учун, энг сўнг Мулло Жомийдан сўраб, бешинчи рисола ёздирганини хабар берадир\*. Навоийнинг ўзи ҳам мусиқийда бир рисола ёзган деб сўйланмакдир.

Бироқ бу, сўзгина бўлуб қоладир. Навоийнинг ўз асарларида бу тўғрида кичкинагина бир ишорат топа олмаганимиз каби, Навоий тўғрисидаги ёзиғлар орасида ҳам бу сўзга учрамадиқ.

Энди Бойқаро замонида Навоийдан бошқа мусиқийшуносларнинг энг машҳурини кўриб ўтайлик:

---

\* Устод Қулмуҳаммад кичик эркан-да-ким, мусиқий ўрганур эрди, чун бот ўрганмаги била хўб ишлар ясамоғи шуҳрат тутти. Фақирға доййа бўлди-ким, бу фаннинг илмийсини дағи билгай, мавлоно Бу-Алийшоҳ бўка-ким, бу фанда асрининг бебадали-дур-анга сипориш қилилди. Агарчи акнун фаъйун касрати ани ақл ҳулъяси-дин орий қилиб-дур, ул вақтда бу фанда «Аслу-л-васл» отлиғ китобни тасниф қилди, дағи Мир муртоз ва Хожа Шихобиддин Абдуллаҳ Марворид ва мавлоно Биноий дағи бу фанда рисолалар битдилар. Аммо чун барча изҳор-и истеъдод қилиб эрдилар-мубтади (шогирд)ға бот баҳра олмоқ душвор (қийин) эрди. Ур ердин-ким, аларнинг (Мулло Жомийнинг) бу фақир сори иноят-у илтифотлари бор эрди. Мусиқий-у адвор рисоласин битдилар-ким, бу фанда андоқ мунаққаҳ-у муфрид рисола йўқтур. (Хамсату-л-мутаҳаййирин).

Чигатой бекларидан Мирҳошим деган мусиқийшувоснинг Ҳусайн Бойқаро замонида «қонун» исмли бир чолғунинг камчиликларини тузаткани хабар бериладир. Ҳусайн Бойқаро замонида етишкан буюк мусиқий устодларидан бири Уста Шодий эди. Қозон хонларидан бирининг хоҳиши илан Ҳусайн Бойқаро бу устодни Қозонга юборди. Устод Қозонга борғач, хон ҳузурида ўзи боғлаған «қклассик» куйлардан бирини ўқуди. Хоннинг бир ғарса англай олмаганини кўргач, худди шу мажлисда хонга хуш келатурған бир куй боғлаб ўқуди. Хонга жуда ёқиб қолди. Устод Шодийга ҳурмат кўрсатилди. Ривоятга кўра Устод Шодий Қозонда кўб яшамади. Ёмон бир сўзидан аччиқланған хоннинг буйруғи билан сувға ботирилиб ўлдирилди. («Тухфату-с-сурур»). Устод Шодий етиштирган шогирдларнинг бири усмонли мусиқийшуносларидан Зайнобиддин эди. Рум диёридан Ҳиротга келган, Устод Шодийдан мусиқий ўрганган, Бойқаро ҳам Навоий ёнида эътибор эгаси бўлған, сўнгралари ўз юртига қайтқан. Чанг ҳам удни яхши чалар экан. Усмонли шахзодаларидан Султон Қўрқуд унинг чолғусини тинглаб, «сиз Султон Йаъқуб ва Султон Ҳусайн Бойқаро мажлисига киргансиз...» деб буюк инъомлар қилған\*.

«Ишрат» исмли чолғуни чалатурған Устод Абдулқосим, Ҳусайн Бойқаронинг мусиқий муаллими андижонлик Мавлоно Юсуф Бадиъий («Муншаъот-и Юсуфий» эгаси), танбурга бир тор орттирған Маҳмуд Шайбоний, Ҳабибуллоий чангий, Муҳаррамий чангий, Алийшунқор меҳтар Шамсуддин ноғорачи, меҳтар Аҳмад ноғорачи, Алийжон ғижжакий у замоннинг улуғ мусиқий устодларидан эдилар.

Сирдарёнинг нари ёғидан неча минг ўзбек қўшуни билан юруш қилиб, Туркистонга ўткан ўзбек хони Шайбоний Муҳаммадхон Темур болалари билан урушуб, ҳижрий минг олтинчи йилда бутун Туркистонни оладир. Минг ўн учинчи йилда Ҳиротни ҳам Ҳусайн Бойқаро болаларидан олғандан кейин минг ўн олтинчи йилда Эрон шоҳи Шоҳ Аббос билан урушуб ўлдириладир. Шайбонийдан қочиб кетган машҳур Бобур Мирзо шоҳ Исмоил-

\* «Турк адабиётида ошиқ тарзининг маншаъи»; профессор Кўприлийзода асари. Миллий татабуётлар мажмуаси, жилд: 1, сон: 1, бет: 38, бунда профессор Кўприлийзода Устод Зайнобиддинни «машҳур ажам мусиқийшуноси» дейдир. Бизнинг қўлимиздаги «Рисола-йи Дарвеш Алий»да эса унинг Рум диёридан Ҳиротга келиб, яна ўз юртига қайтқани очиқ кўрсатилгандир.

нинг кўмаги билан яна Туркистонга қайтадир. Бир ярим йилча турғандан кейин Шайбонийхоннинг жияни ўзбек Биринчи Убайдуллохоннинг ҳужумига учрайди. Ўзининг ўзбекларга қарши кучсизлигини сезган Бобур Мирзо Туркистон учун улар бир курашмасликка қарор бериб, яна бир қайтмаслик шarti билан Ҳиндистонга чекиладир. Туркистон ўлкаси узул-кесил ўзбек идорасига кирган бўладир. Мана шундан кейин Ҳиротдаги олимлар, гўзал санъат эгалари янадан Туркистонга қайтадилар. Ўзбек хонларининг идорасида ишлайдилар. Буларнинг бири Мавлоно Нажмиддин Кавкабийдир; шоир, мусиқийшунос, олим бир зот бўлиб, Ҳиротда таҳсил кўрган эди.

Туркистонни ўзбек идорасига узул-кесил киритган Биринчи Убайдуллохон хизматиға, Бухороға келган. Шу муносабат билан бир «мусиқий рисоласи» тузуб, Убайдуллохонга тортиқ қилган.

Ўзбеклар Чигатой хоналари замонидаги илмий-адабий ҳаракатларга дин кўзи билан ёмон қарар эдилар. У ҳаракатларни бидъат, гуноҳ, шариатга хилоф ишлардан санар эдилар. Шунинг учундир-ким Кавкабий Убайдуллохон исмига ёзиб тортиқ қилгани «Мусиқий рисоласи»нинг бошида кичкинагина бир фасл ёзиб, мусиқийнинг шариатга хилоф бўлмагани, катта авлиёлар томонидан ҳар вақт тингланиб келганини исбот этишга тиришган.

Убайдуллохон Ҳирот шаҳрини олғандан кейин форснинг у замонда энг буюк шоири бўлган Ҳилолийни ўлдирадир (936). Ҳилолийнинг ўлуми Эрон шоҳи Шоҳ Таҳмосб шоҳ Аббос ўғлиға қаттиқ таъсир қиладир. Унинг ўчини олиш учун вақт кутади. Бу фожиадан уч йил кейин бизнинг Мавлоно Кавкабий Убайдуллодан рухсат олиб, зиёрат учун Машхадга боради. Шоҳ Таҳмосб Кавкабийнинг келганини эшиткач, ўзи тутдирадир-да, Ҳилолийнинг қонини олган бўлуб, илмий, адабий қиймати Ҳилолийдан ҳеч кам бўлмаган бир Туркистон санъаткорини ўлдириб қўядир...\*

Темур замонида Мароғали Хўжа Абдулқодир қандай эса, ўзбеклар замонида Кавкабий шундайди. Хўжа Ҳасан Нисорий, Мавлоно Ҳасан Кавкабий, Хўжа Мухаммад Кавкабий, самаркентлик Ризо, самаркентлик Боқий Жарроҳ каби замонларининг машҳур мусиқийшу-

\* Кавкабийнинг бошини Эрон шоҳиға олиб кетадилар. Гавдаси Бухороға келтирилиб Бозорнава «Имом Жунайдий Ғаззолий» мазорида кўмиладир.

нослари Нажмитдин Кавкабийнинг шогирдларидирлар. Ҳиротдан Туркистонга кўчирилган мусиқий устодларидан иккинчиси Ҳофиз Ахий эди. Буни ҳам Убайдуллохон кўчирди, бу устоднинг Туркистонда етиштирган шогирдларидан энг машҳурлари — тошкентлик Хожа бобо чангий, тошкентлик Ҳофиз Ҳамза, андижонлик Дарвеш Мақсуд (Тошкентда бобо Аҳмаджон хизматида меҳтархона бошлиғи бўлган).

Тўққуз юз етмишларда хонлиқ тахтида ўтурган машҳур ўзбек хони Абдуллохон замонида етишган машҳур мусиқийшунос Ҳофиз Дарвеш Алиий чангий деган зотдир. Бу зот Абдуллохон замонида етишган бўлуб, Тошкентнинг Амир Фатҳий деган мусиқийшуноснинг шогирдидир. Ўзининг ота-боболари мусиқийшунос бўлуб ўткан. Бу кун меним қўлимда Дарвеш Алиий чангий томонидан ёзилган иккита мусиқий рисоласи бор.

Бири Абдуллохонга бағишлаб ёзилган, бири-да ҳижрий (1009) да хон бўлуб, (1052) да хонлиқни ташлаган Имомқулихон исмига бағишлаб ёзилган.

Иккисининг кўб жойлари бир турлигина ёзилган. Иккинчиси биринчисининг «копияси» каби кўринадир. Бироқ Абдуллохон замонида ёзилгани қисқа, Имомқули замонида ёзилгани кенгдир. Англашиладирким, ҳижрий (980) да Дарвеш Алиий Абдуллохонга мусиқий тўғрисида бир рисола ёзиб берган. Бундан ўттуз-қирқ йил ўткандан сўнг, табиий, маълумоти ортқан, биринчи асарини кенгайтишни лозим кўрган.

Кенгайтган-да Имомқулихонга тортиқ қилган.

Абдуллохон замонидан Имомқули замонигача машҳур бўлган мусиқийшунослар шулардир:

Бухоролик дуторчи Маҳмуд Исҳоқ ўғли, тошкентлик Амир Фатҳий, самаркентлик Мавлоно Боқий зардўз, Хожагий Жаъфар Қонуний, Ҳофиз Таниш (Абдуллохоннинг тарихини ёзган киши), Ҳофиз Турдий Қонуний, Мирзаарабий Қўнғурот, қўбۇзчи Ҳофиз Поёнда, қўбۇзчи Шайх Аҳмад, қўбۇзчи Мирмастий, балхлик Устод Абдуллоҳ найчи, танбурчи Хожа Наврўз, Ҳусайн удий, ғижжакчи Устод Ўзбек ва бошқалар.

Ҳофиз Дарвешнинг кўрсатишига кўра, унинг замонида ўзбек мусиқий, дунёсида шу чолғулар ривожда экан:

уд, қонун, танбур, чанг, най, рубоб, қўбۇз, ғижжак, ишрат, кунгура, сетор, руҳафзо, сурнай, балабон, ноғора, доира. Бу сон албатта мусиқийнинг бойлиғи учун катта бир далилдир. Шундай бўлса ҳам Абдуллохондан кейин

ўзбеклар орасида диний таъассуб кучлана бошлаган.

Муסיқийга гуноҳ, «Хилоф-и шаръ» кўзи билан қарашлар кўпайган.

Бизнинг бечора Дарвеш Алий ҳам Имомқули учун кенгайтгани асарнинг бош томонидан тўрт бетлик узун бир бошланғич ёзиб, мусиқийнинг гуноҳ бўлмаганини Муҳаммад пайғамбарнинг ҳадислари ила исбот этарга тиришқан.

Ҳофиз Дарвешнинг сўнг замонларида ўзбек хони бўлган Имомқули кўр бўлғач, хонлиқни ўз қариндоши Нодирмуҳаммадга бериб, ҳажга кетди (1052). Уч йилдан кейин Абдулазиз Нодирмуҳаммад ўғли, ҳам Субхонқули Нодирмуҳаммад ўғли бирлашиб, оталариға қарши чиқадилар. Оталари билан урушуб, унинг тахтини олдилар. Бечора Нодирмуҳаммад енгилғач, ҳажга томон сафар қилишға мажбур бўлди. Кетар чоғида одобсиз болалариға киши юбориб, ҳеч бўлмаганда кўрушуб дуосини олиб жўнатишни сўради. Тош юракли Субхонқули отасининг бу сўзини ҳам қайтарди. Шундай қилиб, Бухорони Абдулазиз олиб, Балхни Субхонқулиға берди (1061).

Бу икки қариндош Балх билан Бухорода қирқ йил хонлиқ қилдилар. Шу қирқ йилнинг йигирма-ўттуз йили ўз ораларидағи уруш билан ўтти. Икки хон қариндошнинг бир-бирларига-да хиёнат қилиш мақсади билан урушлари ўзбек халқини ишдан чиқарди. Балх—Бухоро орасида турғучи эл таланиб битти, жониға теккан, таланиб битган эл, бу тартибсизликдан безган беклар жанжални битириш чораларини ахтара бошладилар. Самаркент, Шаҳрисабз вилоятлари Хева хони Анушани кетирмак, ўлкани шунга топшириб, бу икки хондан-да қутулмоққа қарор бердилар. Ҳам Анушага хат ёздилар. Қолган вилоятлар эса Субхонқулининг ўзини хонлиққа кўтариб, Абдулазизни қувмоқчи бўлдилар, ҳам шу йўлда тиришдилар. Энг сўнг Субхонқули Абдулазизни енгди. Моварауннаҳрни олиб, Абдулазизни хаж сари қўйиб юборди. Ўзининг отасиға, гуноҳдоши бўлган қариндошиға хиёнат қилган Субхонқули тахтға чиққач, эшитилмаган вахшийлиқларға киришти. Ўзининг ўн етти-йигирма яшар икки ўғлини (бир кун менга қарши чиқмасинлар деб) фожеа бир суратда ўлдирди. Шу чоғларда Хоразмдан Анушахон келиб, Самаркент, Шаҳрисабзни олиб уч ойғача урушуб, сўнгра чиқиб кетти. Жониға теккан халқ (1113) Субхонқулини ўлдуриб, ўғли Иккинчи Убайдуллони хон кўтардилар. (1122) да Убай

дулло ҳам қариндоши Абулфайзийхон томонидан ўлдирилди. Абулфайзий ўзи ҳам (1159) Рахиймбей томонидан ўлдирилди-да, ҳонлиқ ўзбекнинг Аштарохоний сулоласидан Манғит сулоласига ўтти. Манғит хонлари эса жуда-ям жоҳил, алдовчи кишилар эдилар. Элни ўзларига индирмоқ учун тиланчилар каби тирикчилик қилишга тиришар эдилар.

Шундай тиланчи, шайх, хонн, бола қотили бўлган хонларни гўзал санъатлардан бир нарса англамаслиқлари аниқдир. Бу алдовчи йиртқичларнинг идорасига эзилган эл — улуснинг гўзал санъатлар билан машғул бўлурга вақт тоополмагани ҳам белгилидир. Шу йўлсизлиқларнинг бошланиши билан бирга (Имомқули замонларидан бошлаб) Ўзбекистондан Ҳиндистонга сафар (ҳижрат) масаласи чиқди. Машхур Бобир Мирзонинг Ҳиндистонга Қурғани Мўғул хоқонлиғи санъатларнинг ҳимоясига бор кучи билан тиришар эди. Ўзбекистоннинг рассомлари, шоирлари, мусиқий шунослари, олимлари шунга қараб бора бердилар. Мана шундан сўнг Ўзбекистонда гўзал санъатлар дунёси жонсизланиб қолган. Ундан кейин Қўқонда, Хоразмда, Бухорода орада бир кўруна бошлаган санъат ҳаёти эски ҳолига қайта олмаган; яшнаган-да сўнган...

Мана шундай яшнашларнинг биртаси, энг баракатли биртаси сўнг замонларда Хоразмда бўлган. Хоразмнинг ғайратли маориф ходимларидан Бекжон билан машхур мусиқийшунослардан Муҳаммадюсуф Девоннинг қаламлари билан ёзилиб, (1925) да Маскавда босилган «Хоразм мусиқий тарихчаси» деган муҳим китобча бизга бу тўғрида кўб қийматли маълумот берадир.

«Тарихча»нинг кўрсатишига кўра Хева хони Биринчи Муҳаммадраҳиймхон замонида (1221) машхур мусиқийшунос хевали Ниёзхонхожа Бухорога бориб, бурундан маълум бўлган шашмақом нағмаларини танбур билан ўрганиб Хевага қайтқан. Ўзига шогирдлар қабул қилиб, шашмақомни ўргата бошлаган. Махсумжон Қозий, Уста Муҳаммаджон сандуқчи, Абдусаттор Маҳрам шул «Ниёзхонхожа мактаби»да етишкан мусиқийшунослар эканлар\*.

---

\* «Тарихча»нинг бу сўзларидан «Хоразм ўлкасида Биринчи Муҳаммадраҳиймхондан бурун кучли бир мусиқий бўлмаган ё шашмақом билинмаган экан» каби фикрлар англашилмасун. Шу янглиш фикрнинг йўлини тўсмоқ учун «Тарихча»нинг бошланғичида шу сўз ёзилган:

Мана шу ҳаракат давом этиб борган-да, Иккинчи Муҳаммадраҳиймхон замонида гуллаган. Иккинчи Муҳаммадраҳиймхон замонида энг катта шоир ҳам мусиқийшунос бўлган Полвонниёз мирзабоши Комил мусиқий ўрганиш учун бир қулай йўл ахтаришга тиришадир. Уйлаб, уйлаб «Хоразм чизиги» аталган нотани ихтиро қиладир.

Полвонниёз Комил «Хоразм чизиги»ни тубандаги асосда тартиб эткан: танбурнинг неча пардаси бўлса, шунча ётиқ (уфқий) чизиқлар чизган. Ҳар пардада тўхтаб, неча йўла чертмак лозим эса, шул пардани кўрсаткан чизиқ узра шунча нуқта қўйган. Бир пардадаги «нағма»ни битириб қайси пардага кўчишни шул икки пардани кўрсаткучи икки чизиқ орасида «тик» (амудий) чизиқлар чизиб кўрсаткан. Мана шу тартибда ўзининг «Хоразм чизиги»ни майдонга қўйган-да, бир куйни шу йўсунда хонга тақдим эткан. Мазкур Полвонниёз Комилнинг ўғли шашмақом куйларини шул «Хоразм чизиги» аталган нота билан ёзиб олган. Шул нотанинг ёрдами билан Хоразм ўлкасида мусиқий ҳаёти янгидан жонлана бошлаган, кенгайган. Қўб мусиқий устодларида етишкан. «Тарихча»нинг кўрсатишига қараганда сўнг замонларда Хоразмда етишкан мусиқийшуносларнинг энг машҳурлари шулар эмишлар:

---

«Чингизхон Қўҳна Урганчи хароб қилмасдан илгари Қўҳна Урганч шаҳрида сокин бўлган одамларнинг аксариси мусиқийни ўзлари бир ҳунар ва касб ихтиёр қилганлар. Мунинг орқасида ўз оилаларининг «ўнгушуқлар»ини таъмин эткандирлар». Ҳурматли муҳаррир ўртоқларимизнинг шу муҳим сўзларига қўшулганимизни билдирмак учун Навоийни шоҳидликка тортамыз. Машҳур Низомийнинг «Ҳафт пайкар» (етти сурат) исмли форсийча бир достони бор. Навоий худди шу Низомийнинг мавзўини олиб «Ҳафт манзар» (етти кўриниш) достонини ёзган. Низомий «Ҳафт пайкар»нинг бир жойида Эроннинг тарихий машҳур мусиқийшуносини гапирадир. Навоий эса, худди шу жойда бир мусиқийшуносни Хоразмдан келтириб гапка соладир:

Чун дуо қилди, деди фарзона  
Ки, де ўз кўрганимдин афсона.  
Мен-ки, тушмиш бу ён гузар менга,  
Мулк-и Хоразм эрур диёр менга.  
Санъатим анда соз чалмоқ иши,  
Қилмайин мен киби ишимни киши.  
Илм-и адвор, фан-и мусиқий,  
Мендин-ул, илм бўлди таҳқиқий.

Бурунги замонларда ҳам мусиқий дунёсида Хоразмнинг юксак ўрунли бўлганига Навоийнинг шу сўзлари аниқдир.



1 — Полвонниёз мирзабоши Қомил, «Хоразм чизифи» ни тузган киши, Хоразмнинг буюк шоирларидан саналадир. Тошбосмада босилган шеър девони ўзбекаро машҳурдир. Мусиқийда «Мураббаъ-йи Қомил» деган бир куй ҳам боғлағандир.

2 — Муҳаммадрасул — мазкур Полвонниёз Қомилнинг ўғлидир. Шоир, олим бир киши эмиш. Отаси томонидан тузилган нота билан бутун шашмақом куйларини ёзғандир. Мусиқийда кўб куйлар боғлаған. Араб, форс тилларидан ўзбекчага анчагина нарсалар ҳам таржима эткан.

3 — Иккинчи Муҳаммадраҳиймхоннинг ўзи ҳам улуғ мусиқийшунослардан саналадир. «Муҳаммас-и феруз», «сақийл-и феруз» каби кўб куйлар боғлаған. Шеърда тахаллуси «Феруз»дир.

Булардан бошқа Қанбарбобо, Муҳаммад Йаъқуб фозачи, Худойберган Муҳркан Дўнмас Қаландар, Ризо Бахший, Суйав Бахший, Абдурахмонбек ғижжакчи, Абдулло Межана ғижжакчи, Муҳаммад Йаъқуб Харрот ғижжакчи, Йаъқуб Буломончи (балабончи) каби энг буюк устодлар Хоразмда етишкан, сўнг замон мусиқийшунослари эканлар. Буларнинг ҳар бири тўғрисида кенг маълумот «Хоразм мусиқий тарихчаси»да ёзилғандир.

## СЎНГ СЎЗ

Мана шу узун гаплар билан муסיқиймизнинг тарихий бойлигини оз-моз кўрсаткан каби бўлдиқ. Бироқ бу, бой муסיқиймизнинг сўнг кунлари, инқилобга қадар бўлган ҳоли. жуда ёмон, жуда ачинарлик эди. Назариётчи муסיқийшуносларимиз йўқолган, беклар, хонларнинг турли фожеа зулмлари элнинг томоша ҳавасларини битирган, муллалар, эшонлар, шайхларнинг аҳмоқ таъассублари гўзал санъатлар томирини қурутқан эди. Муסיқиймизни бу фожеали ҳолдан қутқариш учун на куч, на йўл, на ғайрат, на пул... ҳеч нарса йўқ эди. Оврўпо билан оз-моз танишиб, кўзи очилиб тараққийпарвар бўлганларимиз танбур, дуторларимизнинг, чилим, носқовоқларимиз қадар ўлумга маҳкум эканлигига жуда қаттиғ имон кетирган, улар ўз муסיқийларидан нафрат қилар, уялар эдилар. Улуғ инқилоб бўлди. Таъассубнинг, зулмнинг, адолатсизликнинг томирлари қурилди. Ўзбек тили, ўзбек адабиёти, унинг хўжалиғи, унинг муסיқийсини кўтаришка, юксалтишка йўллар очилди. Пуллар тахсис этилди, махсус идоралар қурулди. Ижтимоий инқилобнинг мана шунча моддий-маънавий ёрдами натижасида муסיқийимиз янгидан тирила бошлади. Тошкентда, Бухорода, Самаркент ҳам Фарғонада миллий муסיқий техникумлари очилди. Ҳеч бўлмаганда бор техникумларда миллий муסיқий тўғарақлари қурулди. Танбур, най, гижжак, қўбуз каби чолғуларимиз янгидан ишка киришди, ҳатто Ғулом Зафарийнинг Ҳалимаси билан бирга саҳналарда ҳам ўзини кўрсатиб олқишланди. Юксалиш, кўтарилиш шу билангина қолмади. Қуйларимизни нотага олиш йўлига киришилди. Бошлаб атоқли ашулачиларимиздан Қори Ўаъқуб ҳам рус муסיқийшуноси Н. Н. Миронов томонидан бир неча ашулаларимиз нотага олиниб бостирилди. Менинг фикримча бу тўғрида тўла хизматни Бухородағи Шарқ Муסיқий Мактаби қилди.

Бу мактаб рус музиқийшуносларидан озод санъаткор В. Я. Успенский билан бирга икки йил тиришиб, шашмақомни нотаға олдирди, ҳам маориф ҳисобида беш минг нусха бостиришға муваффақ бўлди., Бухородағи Шарқ Музиқий Мактаби ўзининг бу хизмати билан Маскавда «Этнографическая Ассоциация Государственного института Музыкальной Науки»нинг диққатини ўзига тортди. Ҳатто мазкур идора томонидан Мактабнинг бу хизматига раҳбарлик қилинганларға ташаккурнома юборилди. Мен ўзим Маскавда эканимда Мактабнинг бу хизматига жуда катта қиймат берганини Русия Санъат Академиясининг ҳақиқий аъзоси профессор В. М. Беляевнинг ўзидан эшитдим.

Бундан кейин ўзбек Илмий Шўросининг раҳбарлиги билан Тошкентда Ғулом Зафарий ҳам В. Я. Успенский томонидан нотаға олиш хизмати давом эттирилди. Буларнинг ишларининг яқинларда босилиб чиқишиға қараб турубмиз.

Инқилобдан кейин музиқиймиз йўлида кўрулган улук хизматларнинг биртаси хоразмли Бекжон ҳам Муҳаммадюсуф Девон ўртоқлар томонидан ёзилиб, Маскавда (1925) да бостирилган «Хоразм музиқий тарихчаси»дир. Эллик беш бетлик бу китобчада шашмақомнинг Хоразмдағи вазиятини, «Хоразм чизиги» отли нотанинг ихтиройи, ҳам Хоразм чолғучилари тўғрисида тугал, унумли маълумот берадир. Музиқийимизнинг юксалиши йўлидағи бу хизматлар мундан кейин ҳам, албатта, давом этдирилгусидир, давом этдирилмақдадир. Маориф Комиссарлигимиз, Илмий Шўромиз, Илмий Марказимиз каби бу илмий хизматнинг хомийлариға шу тўғрида бизнинг ҳам кичкинагина арзачамиз бор. Шунинг тақдим қилиб ўтушни муносиб кўрамиз:

Оврўпо музиқаси ўзининг энг кейинги давриға бориб еткан. Бундан илгари бора олмайди. Оврўпо музиқа олимлари ўз ишларини илгари бостиришқа тиришадирлар, турли йўллар тушуниб ахтарадирлар. Кўблари бизнинг шарқ музиқийимизға мурожаат қилиб, шунинг асосларидан фойдаланишдан бошқа чора қолмаганини сўйлайдирлар\*. Шунинг учундир-ким, шарқ музиқийси-

---

\* Буларни Русия Санъат Академиясининг ҳақиқий аъзоси профессор Беляев эътирофиға таяниб айтаман. Профессор билан Маскавда кўрушганимни юқорида ёзган эдим.

нинг аҳамияти Оврўпонинг илм, санъат доираларида кундан-кун ортмоқдадир. Мусиқийимизнинг Шарқ мусиқийилари орасида муҳим ўрун тутқани, ҳамда унинг тарихий бойлиғи шу қийматсиз китобчадан оз-моз англашилган бўлса керак. Мусиқийимизни илгари бостириш, унинг асосларини илмий йўсунда текшириб майдонга қўйиш — ҳам ўз мусиқийимиз бўлгани учун, ҳам байналминал санъат дунёсига унумли хизмат аталгани учун бизга лозимдир. Бу муҳим хизматни давом эттиришда шу нуқталар кўзда тутилса эди, деб умид қилмоқдаман:

Бу кунги миллий мусиқий мактабларимизни кўпайтира олмасақ, камайтиришни ҳам ўйламайлиқ, буларга моддий, маънавий ёрдам бериб ишларимизни йўлга қўяйлиқ.

Бу мактаблардан биринчи бўлуб чиққан талабаларимизни Русиядаги мусиқа техникумларига, улардан сўнг-ра мусиқа институтларига юборайлиқ. Чунки бизнинг мусиқийимизнинг бу кунги маданият дунёсида ўз ўрнини олиши мана шу талабаларнинг хизматлари билангина мумкин бўлур. Табиий, бу мақсадга эришмак учун миллий мусиқий мактабларимизда рус тили ҳам нота дарслари киргизишимиз лозим бўладир. Бухородаги Шарқ Мусиқий Мактаби ўз пружраммасини шу йўлда тузгандир.

Ҳам ўз мусиқийимиз, ҳам Оврўпо мусиқасини яхши билиб олган мана шундай талабаларимиз етишкунча, Оврўпо мусиқа олимларининг ёрдамлари билан куйларимизни нотага олдиришда Оврўпо мусиқасининг оҳанг усулларига эргаштирмайлиқ. Оврўпо оҳанг усулларидан кўз юмуб, куйларимизнинг ўз оҳангида қолишига тиришайлиқ (бу тўғрида В. Я. Успенскийнинг катта тажрибаси бордир). Оврўпо оҳанг усулларига эргаштириб олинган куйларнинг этнографий нуқтасидан аҳамиятини йўқотқанимиз каби уларнинг ўзбеклигини ҳам йўқотқан бўлурмиз.

Шашмақом куйларини нотага олишга улуғ хизматлари бўганлар: I — шашмақомнинг «наسر» бутоғини, мусиқамизнинг бутун усулларини, ҳам Бухорода мусиқамизнинг бир ярим асрлик тарихини билгучи Ота Жалол Носир ўғли. II — шашмақомнинг мушкилот бутоғини билгучи Ота Ғиёс Набий ўғли. III — шашмақомни нотага олган озод санъаткор В. Я. Успенский.

## ИЗОҲЛАР

<sup>1</sup> «Татаббуъот» ҳозирги «изланишлар»нинг табиийси.

<sup>2</sup> Ҳозирги ғарбдаги «рок»нинг мазкур «рок»ка луғавий алоқаси бор.

<sup>3</sup> Узанмоқ — бир муддат давом этмак.

<sup>4</sup> Сўзанмоқ — чўзилмоқ.

<sup>5</sup> Ун иккинчиси тушиб қолган. Бу ерда Фитрат «усул доиралари» деб атаган нарсани шарқ мусиқийшунослари «ийқоъ даврлари» ва «зарб даврлари» деб атайдилар. Аммо Фитратнинг бу ўринда «усул» сўзидан фойдаланишининг сабаби мазкур сўзнинг омма тилида «ийқоъ»га яқин маънодаги ғарбча «ритм» сўзининг муодили сифатида қўлланишидир.

Аслида «асл» ва унинг кўплиги «усул»нинг шарқ мусиқийшунослигида ўзгача маънолари бор.

Бу ўринда «доира» сўзи ўрнида «давр» сўзи бўлиши маъқул эди. Баъзи рисоаларда, масалан, Кавкабийнинг рисоласида «доира» қўлланган бўлса-да (қаралсин: Нажмиддин Кавкабий, Рисолаи мусиқи, Рисола дар баёни дувоздахмақом, Ирфон. Дўшанбе, 1985, 53-с.), ўзга рисоаларда, жумладан Абдурахмон Жомийнинг рисоласида «доира» (кўплиги «давойир») атамасини мақом ёки парда турларига нисбатан ишлатилган. Ийқоъга нисбатан эса «давр» (кўплиги «адвор») истилоҳи қўлланган. Давр ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун Жомийнинг рисоласидан бир мисол келтирамиз:

**Туркий даври.** Тўртта тури бор. Биринчиси — асли (ўзаги) янги туркий. У йигирма ниқрадан иборат. Алфози (яъни рукнлари) икки сабаб-и Хафийф (тан) орасида тўрт фосила (тананан): тан тананан тананан тананан тананан тан — муфтаъилун мутафоъилун фаъилотун вазнида.

Иккинчиси — асли қадим туркий. Йигирма тўрт ниқра. Алфози — асли янги туркийнинг алфозининг охирига бир фосила (тананан) орттирилган...

Учинчиси — туркий-и Хафийф (енгил) ўн икки ниқра:

тан тан танан танан — фаълун фоъилун вазнида. Унинг учта зарби бор. биринчи сабаб—и хафийф (тан)нинг «т»сида ва икки фосила (тананан) «т»ларида (Абдурахмон Джами, Трактат о музике, Ташкент, 1960, в. 446 а).

Демак ийқоъ даври ёки зарб даври ниқраларнинг сони, рукнларнинг сони ва тури ҳамда зарбларнинг сони ва ўрни билан белгиланар экан.

<sup>6</sup> Фитратнинг бу фикри жуда тўғри. «Сабаб», «ватад» ва «фосила»лардаги умумийлик «ҳижо»нинг ҳам товушшунослик, ҳам

вазнунослик, ҳам мусиқийшунослик учун бўлган умумийлиги сингаридир. «Ҳазаж» «рамал» каби аруз баҳрлари ва ийқоъ даврлари номларидаги умумийлик эса бу атамаларнинг луғавий маъноси билан аталмишнинг табиати орасида аташ важҳи борлигидир. Масалан, «рамал»нинг луғавий маъноси туя лўкиллашидир. Лўкиллашга ўхшаган нарса рамал баҳрида бор, лекин бу вазний лўкиллаш. Шу ўхшашлик зарб даврида ҳам бор экан, аммо бундагиси мусиқий лўкиллаш.

<sup>7</sup> Бу асарнинг Жомийнинг вафотидан сўнг кўп ўтмай Ҳиротда кўчирилган куллиётидаги нусхаси 1960 йилда русча таржима ва шарҳлари билан нашр этилди:

Абдурахман Джами, Трактат о музыке, Перевод с персидского А. Н. Болдуева, Редакция и комментарии В. М. Беляева, Издательство АН УзССР, Ташкент, 1960.

<sup>8</sup> Жомийнинг «Рисола-йи мусиқий»сининг 7-изоҳда зикр этилган нашрида Фитрат ўз ихтиёрида бўлган қўлёзмада аниқлай олмаган тафсилот аниқ баён этилган. Жомийнинг тафсилий баёнининг мухтасар ва содда баёни шундай: Мусиқийшунослар нағмаларини чолғу торида бир-бирига қиёслаб ўн еттита нағма борлигини аниқлаганлар. Бу ўн етти нағманинг ҳар бири икки—салмоқ (пастпарда) ва кескин (баландпарда) турга эга. Буларнинг салмоғи торнинг қоқ ўртасининг юқори бўлагиди, кескини куйи бўлагиди ҳосил бўлади. Ҳар бир нағма махражининг, яъни ҳосил бўлиш ўрнининг тордаги нуқтаси қуйидагича белгиланади. Мутлақ тор, яъни тор пардаларининг ҳеч бирини босмаганда бир нағма ҳосил бўлади ва бу нағманинг салмоқ ва кескин турлари бўлмайди. Торни қоқ иккига бўлгандаги марказий нуқта ҳеч бир нағмага махраж ҳисобланмайди ва куйи чалганда торнинг бу қисми босилмайди. Мутлақ тор нағмаси ўн етти нағманинг бири бўлса, қолган ўн олти нағманинг махражи қуйидагича аниқланади:

Торнинг соз қулоғи томонидаги учинчи «а», хараги томондагисини «м», тор ўртасидаги ниқтани «йҳ» деб белгилаганлар.

Ун олти махражнинг учтасини мутлақ тордан чиқарганлар. «А—м» ни уч бўлакка бўлиб, биринчи бўлак ниҳоясидаги нуқтани олганлар ва уни «йо» деб белгилаганлар. Сўнгра «А—м»ни тўртга бўлиб, биринчи бўлак ниҳоясини олиб, «ҳ» деб белгилаганлар. Сўнгра «А—М»ни тўққизга бўлиб, биринчи бўлак ниҳоясини олганлар ва уни «д» деб белгилаганлар. Сўнгра «д—М»ни учга бўлиб, биринчи бўлак ниҳоясини «йд» деб белгилаганлар. Сўнгра «йд—М»ни учга бўлиб, унга А томондан бир бўлак қўшиб, унинг ниҳоясини «э» деб белгилаганлар. Сўнгра «Ҳ—М» ни саккизга бўлиб, А томондан бир бўлак қўшиб, унинг ниҳоясини «һ» деб белгилаганлар. Сўнгра «һ—М»ни саккизга бўлиб, қуйи томондан бир бўлак қўшиб, унинг ниҳоясини «б» деб белгилаганлар. Сўнгра «Б—М» ни учга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «йб» деб белгилаганлар, Яна «Б—М»ни тўртга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «т» (итқи) деб белгилаганлар. Сўнгра «т—М»ни тўртга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «йв» деб белгилаганлар. Сўнгра «йв—М»ни иккига бўлиб, қуйи томондан бир бўлак қўшиб, унинг ниҳоясини «в» деб белгилаганлар. Сўнгра «в—М»ни саккизга бўлиб, қуйидан бир бўлак қўшиб, унинг ниҳоясини «ж» деб белгилаганлар. Сўнгра «ж—М» ни тўртга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «й» деб белгилаганлар. Яна «Ж—М»ни учга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «йж» деб белгилаганлар. Сўнгра «й—М»ни тўртга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «йз» деб белгилаганлар. Сўнгра

«ҳ—М» ни тўртга бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «йҳ» деб белгилаганлар. Ун еттита асосий нағманинг махражлари шулардан иборат.

Сўнгра «А—М»нинг кескин томони бўлмиш иккинчи ярмини иккига бўлиб, биринчи бўлагининг ниҳоясини «кҗ» деб белгилаганлар. Шундан «йҳ—кҗ» ни «а—йҳ» ни бўлгандай қилиб бўлганлар.

<sup>9</sup> Китобда «нуб» босилган.

<sup>10</sup> Биринж — бронза, бақир — мис.

<sup>11</sup> Хожа Абдулқодир Мароғийнинг сўзлари шу ерда ва бундан кейинги сатрларда аниқ акс этмаган ва хатолар бор. Рауф Йакто ўзининг мақоласида Хожа Абдулқодирнинг ўз матнини унинг «Зубдату-л-адвор» номли таълифидан кўчириб берган. Матн форсча. Уни ўзбекчага таржима қилиб берамиз:

«Нағмаларнинг таъсири борасида мундин бурун Ушшоқ-у, Наво-ву Бурслик туркларнинг мижозига мувофиқ деб айтиб эрдук, нечаким аларнинг таъсири шижоатни кучайтиргани учун турклар ва мўғиллар ушбу уч дойирада кўйлайдурлар. Чолғудин чиқарганларини «куглар» дерлар ва бўғуз била куйлаганларини «йир» ва «дўла» ҳам дерлар. Хитой аҳли қошида куглар йил кунларининг сони била баробар уч юз олтмиш олтитадурким, кунда бир кугни қон (хоқон) мажлисида арз этиптурлар. Аларнинг қошида асл-у улугроғи тўққуз кугдур. Аларнинг исмлари будур:

Улуқ куг, Аслончап, Бурс, Қуладу, Қутатқу, Бурстарғай, Жантой, Хантой, Шандақ.

Бу кугларнинг аксари мухаммас даврида бўладур ва баъзан рамал даврида ҳам бўладур. Аларни «туркий-у мўғулий абйот» ҳам дерлар. Аммо Ироқ турклари Муътадилга кўп мойилдурлар. Ва бу андоқ куйламак йўлидурким, Навода йо Ушшоқта йо Сегохта Ироқ ўзра куйларлар. Ва ани «форсий-у туркий абйот» ҳам дерлар. Ва бу абйот рамал баҳрида бўлур: «фозилотун фозилотун фозилот» тарзида. Ва муътадилнинг ҳар фасли (банди) икки байт бўлур...

Аммо Ироқ аҳли Сегоҳ муътадилида куйлайдурлар ва бир неча нашқ-у маддн панжгоҳ-у сегоҳда ҳам айтурлар. Ва муътадилнинг баъзи нақшларини ўзгартурлар ва ўшул баҳрдаги абйот била айтурлар ва ани «муътадил-и ароний» дерлар (Рауф Йакто, эски турк мусқийсина доир тарихий татаббуълар. Миллий татаббуълар мажмуъаси, 1-жилд, 3-сон, 460—461-бетлар).

Шу мақолада Рауф Йакто мазкур тўққуз куг Хожа Абдулқодир Мароғийнинг «Жомиъу-л-алҳон» номли асарида «бисун куг» деб атаганлигини қайд этган. Яна мақолада 366 кугнинг бир кунда фақат бири ижро этилса, бисун куг, яъни тўққуз куг ҳар кунни хоқон тахти остида ижро этилгани ҳақидаги маълумот берилган. Яна мақолада Хожа Абдулқодирнинг «Шарҳу-л-адвор» асаридан қуйидаги кўчирмалар бор:

«Аммо Улуқ кугни рамал даврида бошлаб, ҳар бир даврда замонни енгиллаштирурлар, охирда шундай тезлашадур-ким, ул мухаммаснинг иккиланган даврига айланадур».

«Бу кугларнинг кўпраги мухаммас давридадур ва баъзиси рамал даврида ҳам бўлур. Аммо Қутатқу рамал баҳридадур». (Мазкур мажмуъа, 461—462 бетлар). Э с л а т м а: «куг» сўзи ҳозирги «куй» сўзининг эски шаклидир. Туркий тилларда сўз охиридаги «г» нинг «й»га ўтиш қонуни бор.